

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ ЛАНДШАФТНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

§ 1. Історико-правові засади формування і розвитку наукової думки та законодавства про ландшафти

У сучасному світі існує низка екологічних проблем, деякі з них є вкрай масштабними та викликають велике занепокоєння фахівців і суспільства. Однією з таких проблем є деградація та безповоротне знищення ландшафтів під впливом антропогенних і кліматичних факторів. Негативні процеси у ландшафтах відбуваються у зв'язку з їх фрагментацією, індустріальним забрудненням, впливом різних секторів економіки, застосуванням застарілих технологій, несистемним розвитком транспортної інфраструктури, руйнівною військовою діяльністю та іншими перетвореннями природи людиною як у минулому, так і на сучасному етапі розвитку.

Для гальмування негативних процесів і покращання ситуації виникає нагальна потреба у розробці та вдосконаленні ландшафтного законодавства України із чітким закріпленням вимог щодо раціонального використання ландшафтів з урахуванням правового режиму їх окремих компонентів, а також докладною регламентацією охоронного режиму, що надасть можливість зберегти та покращити стан ландшафтів.

Історія розвитку наукового визначення ландшафту є досить складною. Якщо до початку ХХ ст. його значення не відрізнялося від повсякденного розуміння як пейзажу, виду місцевості, то з ХХ ст. цей термін почав асоціюватися з так званим географічним комплексом і широко використовуватися як синонім природного територіального комплексу.

Економісти розглядають ландшафт як носій ресурсів або власне ресурс. Географи підкреслюють динамічні відносини між природним контекстом, людиною, що населяє ландшафт, людською активністю

та біологічним середовищем. Важливе значення для розуміння поняття «ландшафт» є його трактування в ландшафтознавстві: 1. Генетично однорідний природно-територіальний комплекс, що має однаковий геологічний фундамент, один тип рельєфу, однаковий клімат, історію розвитку і складається із властивих тільки цьому ландшафту набору динамічно сполучених і закономірно повторюваних у просторі основних і другорядних урочищ. 2. Природно-територіальний комплекс із закономірно побудованою системою морфологічних частин (фацій, урочищ, місцевостей), утворених на загальній структурно-літологічній основі. Він відрізняється своїм кліматом, характером рослинного покриву, ґрунтів, індивідуальною морфологічною структурою, яка дає змогу відрізнити один ландшафт від іншого.

Інтенсивно розвивалась і науково-правова думка, завдяки чому ландшафт як об'єкт поступово знаходив своє місце в екологічному праві.

У 1973 р. В. Л. Мунтян звернув увагу на проблеми формування та охорони ландшафту, зокрема законодавче регулювання охорони ландшафтів на основі загальнодержавного планування, шляхом «перегляду всього чинного законодавства в цій галузі і прийняття Закону про територіальне планування в Українській РСР»¹.

У зв'язку з потребою посилення правового забезпечення комплексної охорони довкілля у законодавство було введено поняття «ландшафт», однак у нормативних актах і в юридичній літературі було відсутнє його визначення. На цьому етапі ландшафт розглядався перш за все як об'єкт правової охорони в аспекті розвитку заповідної справи.

У 1984 р. латвійська вчена І. А. Бриньке вперше запропонувала розгорнуте юридичне визначення поняття особливо охоронюваних ландшафтів, означивши їх як «сукупність визначених законом територій (ділянок) суші або вод, що складаються із взаємодіючих природних або природних та антропогенних компонентів, що відрізняються типовістю або мальовничістю, охоронюваних державою в цілях науки, освіти, культури та рекреації, у яких спеціальними правовими заходами, що виражаються в поширенні на ці ландшафти заповідного режиму, заборонені або обмежені всі або деякі види інтенсивного господарського використання»².

¹ Мунтян В. Л. Правові проблеми раціонального природокористування : монографія. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1973. С. 43.

² Бриньке И. А. Правовая охрана ландшафта в Латвийской ССР : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Рига, 1983. 211 с.

Нині еколого-правова література відносить ландшафт до комплексних об'єктів екологічного законодавства і права¹. Статтями 1 та 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»² ландшафт визнається об'єктом державної охорони і використання, а одним із завдань природоохоронного законодавства встановлено збереження ландшафтів.

На думку В. І. Андрейцева, визнання ландшафтів об'єктами екологічного права дозволяє у правовому контексті індивідуалізувати їх за матеріальними і юридичними ознаками, визначити їх приналежність фізичним, юридичним особам, державі, територіальній громаді, а відтак юридично визначати правовий титул такої приналежності, встановлювати залежно від класифікації ландшафтів режим правового забезпечення щодо охорони, збереження, консервації, можливості використання на відповідному юридичному титулі, закріплювати правила та процедури набуття, придбання, переходу прав на відповідні ландшафти, встановлювати пріоритетність видового та просторового біорізноманіття, підпорядкованість певній режимності з урахуванням екологічних, місцевих, регіональних особливостей ландшафтів, здійснення у їх межах найбільш оптимальних видів діяльності з метою їх збереження та охорони³.

Важливими для вдосконалення ландшафтного права і законодавства є наукові положення А. П. Гетьмана⁴. Серед основних пріоритетів охорони навколишнього середовища вчений виокремлює поліпшення

¹ Правова охорона довкілля: сучасний стан та перспективи розвитку : монографія / А. П. Гетьман, А. К. Соколова, Г. В. Анісімова та ін. ; за ред. А. П. Гетьмана. Харків : Право, 2014. 784 с.

² Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення: 15.04.2023).

³ Андрейцев В. І. Екологічне право і законодавство суверенної України: проблеми реалізації державної екологічної політики : монографія. Дніпропетровськ : Нац. гірн. ун-т, 2011. С. 201.

⁴ Гетьман А. П. Методологічні засади екологічного нормотворення. *Методологічні проблеми правової науки* : матеріали міжнар. наук. конф., Харків, 13–14 груд. 2002 р. Харків, 2003. С. 247–249 ; Його ж. Термінологія екологічного законодавства: методологічні засади та перспективи уніфікації. *Антологія української юридичної думки / заг. ред. Ю. С. Шемшученко ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Т. 10 : Юридична наука незалежної України / упоряд. В. Ф. Погорілко та ін. ; відп. ред.: Ю. С. Шемшученко, В. Ф. Погорілко. Київ : Юрид. кн., 2005. С. 764–774 ; Його ж. Шляхи становлення й розвиток науки земельного права. *Проблеми законності*. 2008. Вип. 95. С. 103–107.*

екологічної обстановки в містах і промислових центрах (в урболандшафтах. – *Авт.*); запобігання забрудненню Чорного та Азовського морів і поліпшення їх екологічного стану (акваландшафтів. – *Авт.*); екологізація технологій у сільському господарстві (що сприяє охороні агроландшафтів. – *Авт.*); збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, розвиток заповідної справи (збереження природних ландшафтів. – *Авт.*)¹. На думку А. П. Гетьмана й В. А. Зуєва, доцільним є формування в науці екологічного права розширеного поняття об'єктів екологічного права, до яких необхідно включати ландшафти, енергетичні та природно-кліматичні ресурси, відходи тощо. При цьому в процесі обґрунтування виділення нових підгалузей екологічного права вихідним має бути положення про їх системний зв'язок².

На сучасному етапі розвитку екологічного права питання визнання ландшафту в якості самостійного об'єкта охорони та використання викликає дискусії. У той же час деякі науковці вважають, що комплексний (у тому числі ландшафтний) підхід повинен стати невід'ємним елементом екологічної політики, права та законодавства України. Національне законодавство має потенціал для переходу на комплексну парадигму, а наукові розробки в цьому напрямку покликані сприяти якісним перетворенням з урахуванням ретроспективи правового досвіду і нових, уже розроблених у світовій практиці, стратегій і напрямів розвитку.

Важливим аспектом правового регулювання охорони та використання ландшафтів є те, що їх фундаментом є земля. Тому проблема збереження ландшафтів та їх складових компонентів вимагає впровадження науково обґрунтованих систем землеробства і землеустрою, територіального планування та ефективних заходів з охорони земель, що забезпечує реалізацію принципів сталого розвитку, раціонального природокористування та вимог чинного природоохоронного законодавства загалом.

У доктрині земельного права термін «ландшафт» розглядається у нерозривному зв'язку із землею. На думку М. В. Шульги, земля – це «складова частина біосфери, яка включає ґрунти та інші природні

¹ Гетьман А. П. Методологические принципы становления правовых основ охраны окружающей среды. *Ежегодник украинского права*. №4. Харьков, 2012. С. 415.

² Гетьман А. П., Зуев В. А. Екологічне право: роздуми про його витоки та перспективи розвитку. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 137. С. 84. DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.137.104013>.

елементи ландшафту, що органічно пов'язані між собою і забезпечують належне існування флори і фауни та життєдіяльність людини»¹. Земля також розглядається вченим як «найважливіша складова частина навколишнього природного середовища, що є частиною поверхні земної кори, яка є просторовою основою ландшафту»². В. І. Андрейцев вважає ландшафт комплексним об'єктом законодавства і зазначає, що «національна цінність землі полягає у невичерпності її властивостей для формування природних та природно антропогенних ландшафтів»³. На думку В. В. Носіка, у юридичному значенні земля – це цілісний, нерухомий поверхневий шар земної кори, який є основою ландшафту⁴.

У науково-практичному коментарі Земельного кодексу України за редакцією В. І. Семчика міститься думка про те, що ландшафт є комплексним об'єктом довкілля, що являє собою однорідну за походженням, територіально цілісну ділянку земної поверхні, яка якісно відрізняється від інших ділянок внутрішньо взаємопов'язаною сукупністю природних компонентів і структурних особливостей⁵.

С. В. Єлькін вважає, що основу ландшафту складають «землі», які можуть бути поділені на «земельні ділянки» з чітко визначеними на місцевості межами та правовим режимом. Слушною є думка вченого, що основою класифікації земель має виступати соціально-економічна й екологічна функції ландшафту, які не можна не враховувати при визначенні правового режиму земель і забезпеченні їх ландшафтного використання фізичними та юридичними особами у здійсненні заходів з охорони і раціонального використання земель різних категорій⁶.

¹ Земельний кодекс України : наук.-практ. комент. / за ред.: А. П. Гетьман, М. В. Шульга. 6-те вид., допов. Харків : Одиссей, 2008. С. 3.

² Шульга М. В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях : монография. Харьков : Консум, 1998. С. 96.

³ Андрейцев В. І. Земельне право і законодавство суверенної України: актуальні проблеми практичної теорії / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Юрид. ф-т ; Євраз. асоц. правн. шк. та правників ; Центр правн. допомоги та дослідж. 2-ге вид., випр. Київ : Знання, 2007. С. 158.

⁴ Носік В. В. Земля як об'єкт права власності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2000. Вип. 38. С. 34.

⁵ Земельний кодекс України. Науково-практичний коментар / за ред. В. І. Семчика ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Київ. ун-т права. Київ : Ін Юре, 2003. С. 18.

⁶ Єлькін С. В. Законодавче забезпечення ландшафтного використання та охорони земель в Україні. *Теорія і практика правознавства*. 2013. Вип. 2 (4). 10 с. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/63390> (дата звернення: 15.04.2023).

Отже, земля є просторовою основою ландшафту, його невід'ємним компонентом, а структура і режим функціонування ландшафтів залежать від характеру землекористування.

В. І. Андрейцев вважає¹, що для категорії ландшафту в юридичному значенні характерні такі істотні ознаки, які узагальнено відображають їх сутність: а) це визнані чинним законодавством цілісні природні та природно-антропогенні територіальні утворення (комплекси); б) вони належать уповноваженим суб'єктам на відповідному юридичному титулі права власності та передані спеціальним суб'єктам в управління та користування; в) для них характерна генетична однорідність і однотипність природних умов місцевості (території); г) сформованість унаслідок історичної взаємодії компонентів геологічного і навколишнього середовища; ґ) для них також характерна однотипність рельєфу, клімату, зональності ґрунтів, наявність рослинного і тваринного світу; д) виступають легалізованим комплексним об'єктом права, збереження, використання та захисту.

О. В. Лозо пропонує розглядати ландшафт як визнаний чинним законодавством і правом територіальний комплекс із визначеним місцем розташування, у межах якого природні та/або антропогенні компоненти знаходяться в усталеній взаємодії та адаптації один до одного і складають єдину систему. Природними компонентами ландшафту є земля, вода, флора, фауна, надра, атмосферне повітря тощо в тій мірі, у якій вони впливають на його характер; антропогенними є забудова, транспортні шляхи, інші створені людиною об'єкти; земля розглядається як компонент і просторова основа ландшафту².

Авторка під правовою охороною ландшафтів розуміє сукупність правових норм, що регулюють здійснення комплексу заходів, закріплених у встановленому порядку і спрямованих на попередження погіршення стану ландшафтів, їх захист від знищення та пошкодження, відновлення і покращання якості ландшафтів, а також для виконання ними відповідних функцій. А правове регулювання використання ландшафтів розглядає як сукупність правових норм, що регламентують порядок раціонального, ефективного, цільового, невиснажливого ви-

¹ Андрейцев В. І. Екологічне право і законодавство суверенної України: проблеми реалізації державної екологічної політики. С. 135–136.

² Лозо О. В. Правове регулювання охорони ландшафтів в Україні та Європейсько-му Союзі: порівняльний аналіз : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2015. 22 с.

користання природних ресурсів як елементів ландшафту, а також використання ландшафту як цілісного природного, природно-антропогенного чи антропогенного комплексу.

Для правового регулювання охорони та використання ландшафтів необхідною є їх класифікація. Найбільш поширеним є поділ ландшафтів на природні, природно-антропогенні й антропогенні.

Природними можна вважати ландшафти, де природні комплекси збереглися в найбільш первісному вигляді, які людина намагається ізолювати від негативного антропогенного впливу й забезпечує правовий режим, що направлений на охорону, збереження та захист природних процесів у них. При цьому природні ландшафти додатково поділяють на первісні та відновлені. Останні є результатом цілеспрямованої діяльності людини з відновлення природного балансу, функціонування екосистем. Можна зробити висновок, що після проведення активної відновлювальної діяльності у ландшафтах різного рівня ушкодження їх також можливо відносити до природних.

Природно-антропогенні ландшафти утворилися під впливом природи і людини, там існує та зберігається відносно несуперечливий баланс їх взаємодії, а правом охороняються природні й антропогенні елементи в сукупності. Це є підставою для виділення таких ландшафтів у окремий вид. У деяких географічних і ландшафтознавчих джерелах виокремлюють природно-антропогенний ландшафт та надають йому ті ознаки, якими інші джерела наділяють антропогенні ландшафти. Антропогенний може відрізнитися від природно-антропогенного ландшафту ступенем впливу людини на цей ландшафт і метою використання, тому іноді досить важко їх чітко розмежувати.

Антропогенними є ландшафти, у яких людина активно впливає на природні процеси та використовує їх компоненти для задоволення різних потреб. Такі ландшафти, з одного боку, повинні забезпечувати сприятливе для людини середовище існування, а з іншого, – мають бути достатньо продуктивними для забезпечення потреб людини, тому потребують особливого правового регулювання. Необхідно враховувати те, що основою антропогенного є природний ландшафт. Але на відміну від природних, що мають високу здатність до саморегуляції, антропогенні ландшафти потребують постійного втручання, без якого буде спостерігатися зростання природного біорізноманіття на цих ділянках, тобто руйнування окультурених ландшафтів. Однією з харак-

терних ознак антропогенного ландшафту є те, що для його існування необхідна постійна присутність людини та її діяльності.

Існує класифікація ландшафтів і за соціально-економічною функцією, згідно з якою О. В. Лозо пропонує виділяти такі види: 1) заповідні (природоохоронні); 2) сільськогосподарські (агроландшафти); 3) лісогосподарські; 4) водогосподарські; 5) рекреаційні; 6) ландшафти поселень (урбанізовані); 7) промислові; 9) культурні ландшафти, до складу яких входять об'єкти історичної та культурної спадщини; 9) екологічно небезпечні ландшафти, у тому числі ландшафти, що зазнали екологічних катастроф; 10) ландшафти, що не використовуються на цей час.

При цьому природними авторка вважає заповідні (природоохоронні) ландшафти; антропогенними – сільськогосподарські (агроландшафти), лісогосподарські, водогосподарські, ландшафти поселень (урбанізовані), промислові, екологічно небезпечні ландшафти; природно-антропогенними – штучно створені природоохоронні території, рекреаційні, культурні ландшафти.

Але через відсутність чітких видових критеріїв виникають складнощі, оскільки немає цілком однакових ландшафтів, одному виду ландшафту можуть бути притаманні деякі ознаки іншого. Тому при застосуванні вищезазначеної класифікації на практиці можливі відхилення залежно від конкретного ландшафту, його ознак і умов.

Необхідно наголосити, що ландшафт є природним явищем, усі ландшафти створені природою, а антропогенні компоненти додавалися в процесі розвитку людства. Те, як поводить себе з ландшафтами людина, дозволяє виділяти їх види залежно від того, який режим переважає (використання чи охорона).

У ландшафтознавстві ландшафт розглядається як різновид природних комплексів, а іноді ці поняття навіть ототожнюють. Також на основі вищевикладеної класифікації можна зробити висновок про наявність ландшафтів (природних комплексів) не тільки з виключно природними компонентами, а й таких, що мають антропогенні ознаки (компоненти).

В екологічному праві положення про природні комплекси зосереджуються перш за все на охороні особливо цінних та унікальних природних територій. Чинне законодавство містить норми про правову охорону різних видів природних комплексів та їх використання (на-

самперед компонентів). Вважаємо за можливе розглядати деякі положення про природні комплекси саме у ландшафтному аспекті.

Також аналіз норм дозволяє зробити висновок про чітке виділення природних і антропогенних ландшафтів. Водночас за своїми властивостями, наприклад, лісові або водні ландшафти можуть бути і природними (території з особливим природоохоронним статусом), і антропогенними (лісогосподарські і водогосподарські ландшафти – території з інтенсивним використанням). Також можна говорити про наявність норм, що встановлюють правовий режим природно-антропогенних ландшафтів.

Деградація унікальних природних ландшафтів, важливість їх збереження та охорони привернули увагу широкої світової громадськості. Так, у 1972 р. Генеральна конференція ЮНЕСКО прийняла Конвенцію про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини¹, у якій під «природною спадщиною» розуміються природні визначні місця чи суворо обмежені природні зони, що мають видатну універсальну цінність із точки зору науки, збереження чи природної краси. Вважаємо, що Конвенція стала одним із перших міжнародних актів, що опосередковано закріплюють положення щодо охорони та збереження природних ландшафтів.

Важливе значення для розвитку ландшафтного законодавства має Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття² 1995 р., в якій надається визначення поняття «ландшафтне різноманіття» – формальне вираження численних зв'язків, що мають місце в даний час між індивідумом або суспільством і топографічно окресленою територією та зовнішній прояв яких є результатом впливу природних і людських чинників та їх комбінацій протягом певного часу.

Концепція збереження біологічного різноманіття України³, яка спирається на Всеєвропейську стратегію, передбачає низку заходів

¹ Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини від 16.11.1972 : ратиф. Указом Президії Верхов. Ради Української РСР від 04.10.1988 № 6673-XI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089 (дата звернення: 15.04.2023).

² Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, Софія, 23–25 жовт. 1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_711 (дата звернення: 15.04.2023).

³ Про Концепцію збереження біологічного різноманіття України : постанова Каб. Міністрів України від 12.05.1997 № 439. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/439-97-п> (дата звернення: 15.04.2023).

щодо збереження, поліпшення стану й відновлення природних і порушених екосистем, середовищ існування окремих видів і компонентів ландшафтів. Окрема увага в цьому документі приділяється агроландшафтам та іншим територіям інтенсивного ведення господарської діяльності, традиційним антропогенним ландшафтам сільської місцевості й урболандшафтам, а відповідні заходи поєднуються зі збереженням природних ландшафтів і культурно-історичних пам'яток.

В Європейській ландшафтній конвенції¹ 2000 р. під ландшафтом розуміється територія, як її сприймають люди, характер якої є результатом дії і взаємодії природних та/або людських факторів. Конвенція застосовується щодо всієї території Сторін – її підписантів і охоплює природну, сільську, міську й приміську місцевість. Вона стосується суші, внутрішніх вод і морів, ландшафтів (виняткових, звичайних або занедбаних).

Відповідно до Правил утримання зелених насаджень у населених пунктах України² 2006 р. ландшафт – це природний територіальний комплекс, ділянка земної поверхні, обмежена природними рубежами, у межах якої природні компоненти (рельєф, ґрунт, рослинність, водойми, клімат, тваринний світ), а також штучні або антропогенні (забудова, дороги, сільгоспугіддя тощо) перебувають у взаємодії і пристосовуванні один до одного.

Термін «ландшафт» міститься в різних нормативно-правових актах, але сучасне ландшафтне законодавство має неузгоджений характер. Вирішити це питання можливо за допомогою прийняття Закону України «Про ландшафти», який буде містити нові положення, а також об'єднає за змістом уже наявні, але фрагментовані норми, що зробить можливим усунення законодавчих прогалин.

На розгляді у Верховній Раді України був проєкт Закону «Про ландшафти» № 5198, але після проходження двох читань у 2012 р. законопроект із пропозиціями Президента України було відхилено³.

¹ Європейська ландшафтна конвенція від 20.10.2000 ETS № 176 : ратиф. Україною Законом України від 07.09.2005 № 2831-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_154 (дата звернення: 15.04.2023).

² Правила утримання зелених насаджень у населених пунктах України : затв. наказом М-ва буд-ва, архітектури та житл.-комун. госп-ва України від 10.04.2006 № 105. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0880-06> (дата звернення: 15.04.2023).

³ Результат розгляду проєкту Закону України «Про ландшафти» від 10.12.2009 № 5198. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=5198&skl=7 (дата звернення: 15.04.2023).

У 2022 р. Національною радою з відновлення України від наслідків війни було запропоновано проєкт Плану відновлення України¹ (матеріали робочої групи «Екологічна безпека»), у якому однією зі стратегічних цілей передбачається відновлення та розвиток природоохоронних територій, збереження біорізноманіття, збільшення площ природних екосистем і збалансування ландшафтів. Серед якісних показників досягнення цілей зазначено розробку проєкту Закону України «Про ландшафти» та його ухвалення до 2025 р.

Україна обрала європейський напрямок розвитку, а у 2022 р. отримала статус кандидата на членство в ЄС, що приводить до формування нової юридичної моделі унормування екологічних відносин з урахуванням сучасних процесів адаптації екологічного законодавства до правових норм ЄС. Як Сторона Європейської ландшафтної конвенції та інших міжнародних угод Україна взяла на себе зобов'язання з упровадження ландшафтної політики в національне законодавство. Тому «ландшафт» як категорія екологічного права потребує подальших наукових досліджень і вдосконалення національного ландшафтного законодавства з урахуванням світових тенденцій і перспектив.

§ 2. Основи правового регулювання охорони та використання деяких видів ландшафтів

Правове регулювання використання та охорони природних ландшафтів. Природні ландшафти представляють особливу цінність не тільки в масштабах однієї держави, а й для всієї міжнародної спільноти. Чинне законодавство визнає природний ландшафт самостійним об'єктом правової охорони.

Закон України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки»² визначає

¹ Проєкт Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Екологічна безпека» / Нац. рада з відновлення України від наслідків війни. Липень 2022. 108 с. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/environmental-safety-assembly.pdf> (дата звернення: 15.04.2023).

² Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки : Закон України від 21.09.2000 № 1989-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1989-14> (дата звернення: 15.04.2023).

природний ландшафт як цілісний природно-територіальний комплекс з генетично однорідними, однотипними природними умовами місцевостей, які сформувалися в результаті взаємодії компонентів геологічного середовища, рельєфу, гідрологічного режиму, ґрунтів і біоценозів.

Стаття 1 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» встановлює, що завданням законодавства про охорону навколишнього природного середовища є регулювання відносин у галузі збереження генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів. Стаття 63 зазначає, що на території рекреаційних зон забороняються зміни природного ландшафту.

У статтях 182, 183 ЗК України однією із цілей землеустрою проголошується поліпшення природних ландшафтів, а серед його основних завдань закріплено створення екологічно сталих ландшафтів і агросистем та розробка системи заходів зі збереження і поліпшення природних ландшафтів.

Закон України «Про меліорацію земель»¹ у ст. 30 встановлює, що меліорація земель повинна проводитися з метою забезпечення збереження природних ландшафтів. А ст. 31 закріплює, що під час проєктування, будівництва (реконструкції) і експлуатації меліоративних систем і окремих об'єктів інженерної інфраструктури охороні підлягають компоненти навколишнього природного середовища, серед яких виокремлено природні ландшафти.

Закон України «Про благоустрій населених пунктів»² у ст. 2 встановлює, що такий благоустрій передбачає розроблення і здійснення ефективних і комплексних заходів із збереження об'єктів загального користування, а також природних ландшафтів, інших природних комплексів і об'єктів.

Встановлення спеціального природоохоронного режиму є найбільш ефективним у справі правової охорони природних ландшафтів.

Закон України «Про природно-заповідний фонд України»³ визначає об'єкти природно-заповідного фонду України, які складено на основі категорій природоохоронних територій Міжнародного союзу охорони

¹ Про меліорацію земель : Закон України від 14.01.2000 № 1389-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1389-14> (дата звернення: 15.04.2023).

² Про благоустрій населених пунктів : Закон України від 06.09.2005 № 2807-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-15> (дата звернення: 15.04.2023).

³ Про природно-заповідний фонд України : Закон України від 16.06.1992 № 2456-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12> (дата звернення: 15.04.2023).

природи. Згідно із Законом природно-заповідний фонд становлять ділянки суші і водного простору, природні комплекси та об'єкти яких мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну й іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу. Стаття 6 Закону зазначає, що території та об'єкти, які мають особливу екологічну, наукову, естетичну, господарську, історико-культурну цінність, підлягають комплексній охороні, порядок здійснення якої визначається положенням щодо кожної з таких територій чи об'єктів, яке відповідно до цього Закону й законодавства про охорону пам'яток історії та культури затверджується відповідними центральними органами виконавчої влади.

Вважаємо, що природні території та об'єкти природно-заповідного фонду є природними ландшафтами. До них можна віднести природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки й регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища. У Законі встановлюється правовий режим земель, на яких вони розташовуються, зонування територій, регламентуються порядок і умови використання природних ресурсів у їх межах. Фактично ці положення встановлюють правове регулювання охорони та використання природних ландшафтів та їх компонентів.

Постає питання про те, яким чином слід розглядати ліс – як окремий вид ландшафтів (*лісові ландшафти*) чи як складовий компонент цілісного ландшафту (природного комплексу). Ліс є складною, динамічною природною системою із здатністю до саморегуляції, яку можна розглядати на багатьох рівнях: фітоценотичному, популяційному, біоценотичному, біогеоценотичному (екосистемному), ландшафтному тощо.

Ю. О. Вовк визначив ліс як своєрідний елемент географічного ландшафту, що є порівняно великою сукупністю дерев, які у своєму розвитку є біологічно взаємопов'язаними і виявляють певний вплив на навколишнє природне середовище¹.

ЛК України² визначає ліс як тип природних комплексів (екосистема), у якому поєднуються переважно деревна та чагарникова рослин-

¹ Вовк Ю. А. Советское природоресурсовое право и правовая охрана окружающей среды. Общая часть : учеб. пособие для студ. юрид. спец. вузов. Харьков : Вища шк., 1986. 160 с.

² Лісовий кодекс України : Закон України від 21.01.1994 № 3852-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12> (дата звернення: 15.04.2023).

ність з відповідними ґрунтами, трав'яною рослинністю, тваринним світом, мікроорганізмами та іншими природними компонентами, що взаємо-пов'язані у своєму розвитку, впливають один на одного і на навколишнє природне середовище. У визначенні підкреслюється ландшафтний характер лісу й зазначаються основні компоненти лісового ландшафту.

ЛК України встановлює норми, які спрямовано на правову охорону й використання лісових ландшафтів. Стаття 46 ЛК України встановлює, що лісовпорядкування передбачає ландшафтні та інші обстеження і дослідження лісових природних комплексів. Це фактично закріплені у законодавстві норми щодо виявлення природних лісових ландшафтів та їх дослідження.

Аналіз ст. 6 ЛК України з ландшафтної точки зору дозволяє зробити висновок про правове врегулювання використання ресурсів лісового ландшафту для задоволення потреб населення і виробництва та їх відтворення в процесі формування лісових природних комплексів. У статтях 14, 19 ЛК України закріплено обов'язок власників лісів і лісокористувачів забезпечувати охорону типових та унікальних природних комплексів (лісових ландшафтів. – *Авт.*), а глава 2 регламентує основи права лісокористування. Стаття 74 ЛК України встановлює, що використання корисних властивостей лісів для різних цілей та проведення науково-дослідних робіт повинне здійснюватися з урахуванням вимог щодо збереження природних ландшафтів із дотриманням правил архітектурного планування приміських зон і санітарних вимог. У ст. 85 ЛК України зазначається, що забезпечення довгострокового збереження типових та унікальних природних комплексів (лісових ландшафтів. – *Авт.*) здійснюється власниками лісів та постійними лісокористувачами шляхом створення охоронних зон для збереження біорізноманіття в лісах.

У розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про схвалення Державної стратегії управління лісами України до 2035 року»¹ встановлюється, що охорона й використання лісів повинні здійснюватися з урахуванням їх ролі у забезпеченні формування екомережі як єдиної територіальної системи, яка утворюється з метою поліпшення умов для формування та відновлення довкілля, підвищення природно-ресурс-

¹ Про схвалення Державної стратегії управління лісами України до 2035 року : розпорядж. Каб. Міністрів України від 29.12.2021 № 1777-р. *Офіційний вісник України*. 2022. № 4. Ст. 256.

ного потенціалу території, збереження ландшафтного та біорізноманіття в лісах.

У Правилах поліпшення якісного складу лісів¹ установлюється, що під час проведення рубок формування і оздоровлення лісів застосовуються ландшафтні рубки, які проводяться з метою формування лісопаркових ландшафтів і підвищення їх естетичної, оздоровчої цінності та стійкості в рекреаційно-оздоровчих лісах, лісах, що мають історико-культурне призначення, а також у рекреаційних зонах національних природних і регіональних парків. Правилами виокремлено види ландшафтних рубок: ландшафтні рубки догляду; ландшафтні реконструктивні рубки малоцінних лісів; ландшафтні рубки регулювання співвідношення типів ландшафтів (створення оптимальної площі різних типів ландшафтів залежно від природних зон); пейзажні рубки (розкриття мальовничих перспектив і пейзажів ландшафту); ландшафтні рубки планування території.

Вважаємо, що є підстави зробити висновок про можливість виокремлення лісових ландшафтів у окремий підвид природних ландшафтів. Також можливо стверджувати, що всі ці норми певним чином встановлюють правове регулювання охорони та використання і лісогосподарських ландшафтів, які відносяться до антропогенних. Це ще раз підтверджує думку про те, що на практиці досить складно однозначно відносити певні території до того чи іншого виду ландшафту.

Окремим підвидом природних пропонуємо розглядати *акваландшафти*. Термін «акваландшафт» містить три змістовні складові («аква», «ланд», «шафт»), які означають простір, в межах якого існує взаємозв'язок і взаємодія між водою і землею (суходолом). Схожим за змістом до «акваландшафту» є термін «акваторіальний ландшафт», у якому також передбачена присутність територіальної та акваторіальної складових. Однак у цьому випадку значну роль у назві відіграє першочерговість і сила водного впливу на суходіл². Акваландшафт визначається як придонна й донна частина акваторії, сформована сукупністю природних умов і антропогенних факторів, включно з геологічною будовою, спричинених властивостями та динамікою

¹ Про затвердження Правил поліпшення якісного складу лісів : постанова Каб. Міністрів від 12.05.2007 № 724. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/724-2007-p> (дата звернення: 15.04.2023).

² Воронка В. П. Приазовська парадинамічна ландшафтна система : дис. ... д-ра геогр. наук : 11.00.11. Київ, 2018. С. 42.

водного середовища типами донних відкладів, рельєфом дна, донною флорою і фауною, антропогенними утвореннями. Більшість з указаних компонентів, крім геологічної будови, закономірно змінюється з глибиною. Кожен тип ґрунту є основою певного типу ландшафту, оскільки з ним прямо пов'язані біотопи та біоценози. У прибережних акваландшафтах поєднуються всі головні компоненти – вода, повітря, тверде дно і берег¹.

Вважаємо, що основою акваландшафтів є переважно природно створені водні об'єкти (моря, лимани, річки, озера). Але погоджуємося з думкою, що частиною таких ландшафтів можуть бути й штучні водойми².

В. П. Воровка вважає, що сучасні ландшафти й акваландшафти в межах Приазовської парадинамічної ландшафтної системи з позицій сучасного ландшафтознавства та конструктивної географії є продуктом спільної діяльності природи й людини, вираженим у сукупності натуральних, натурально-антропогенних і антропогенних ландшафтів суходолу, прибережної смуги моря та акваландшафтів³.

Також слід зазначити, що у берегових смугах морів функціонування традиційних приморських видів природокористування (сільське господарство, рибальство, промислове виробництво, портове будівництво, рекреація тощо) спричинює зміни у ландшафтній структурі території та акваторії через зміни природних ландшафтів і акваландшафтів та створення нових, раніше не властивих антропогенних їх модифікацій⁴. Знову постає проблема класифікації таких ландшафтів і в теорії, і особливо на практиці: акваландшафт може бути виключно природним чи антропогенним (із відповідними компонентами), а віднесення до того чи іншого виду буде залежати від рівня впливу людини, мети використання та встановлення відповідного правового режиму такого ландшафту (охорони чи використання).

¹ Экологические закономерности распределения морской прибрежной ихтиофауны (Черноморско-Азовский бассейн) : монография / А. К. Виноградов, Ю. И. Богатова, И. А. Синегуб, С. А. Хуторной. Одесса : Астропринт, 2017. 416 с.

² Ладиженський В. М. Прикладна гідроекологія. Конспект лекцій «Екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування» / В. М. Ладиженський, Т. В. Дмитренко, А. В. Іщенко. Харків : Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова, 2013. С. 133.

³ Воровка В. П. Приазовська парадинамічна ландшафтна система : дис. С. 94.

⁴ Воровка В. П. Антропогенні ландшафти та акваландшафти берегової зони українського сектору Азовського моря. *Ландшафтознавство*. 2022. № 1. С. 71. DOI: <https://doi.org/10.31652/2786-5665-2022-1-70-84>.

Чинне законодавство містить низку положень, які регулюють окремі аспекти щодо правової охорони, збереження та відновлення природних акваландшафтів. ВК України у ст. 96 встановлює: під час розміщення, проектування, будівництва, реконструкції і введення в дію підприємств, споруд та інших об'єктів, що можуть впливати на стан вод, передбачаються технології, які сприяють збереженню природних умов і ландшафтів.

Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки визначає прибережні морські природні ландшафти як природні ландшафти, до складу яких входять наземні (суходільні) і морські (водні) природні комплекси та об'єкти.

У Законі України «Про затвердження Загальнодержавної програми охорони та відтворення довкілля Азовського і Чорного морів»¹ серед пріоритетних напрямів вирішення основних проблем екологічного стану Азовського і Чорного морів передбачається збереження та відтворення біологічного різноманіття, природних ландшафтів прибережної смуги і місць існування біологічних видів, розширення мережі державних заповідників, заказників, створення національних парків. Встановлено, що для забезпечення реалізації Програми передбачається розроблення та прийняття нормативно-правових актів, що стосуються зменшення рівня забруднення морів і антропогенного навантаження на їх екосистеми, збереження та відтворення біологічного різноманіття, природних ландшафтів, запобігання руйнуванню морського берега, створення системи інтегрованого управління природокористуванням у прибережній смузі Азовського і Чорного морів та розвитку екологічного (зеленого) туризму.

Метою Протоколу про збереження біорізноманіття та ландшафтів Чорного моря до Конвенції про захист Чорного моря від забруднення² встановлено підтримання екосистеми Чорного моря в доброму екологічному стані, а його ландшафтів – у сприятливих умовах, захищати, зберігати й стало управляти біологічним і ландшафтним різноманіттям Чорного моря для збагачення біоресурсів. Відповідно до ст. 4 Протоко-

¹ Про затвердження Загальнодержавної програми охорони та відтворення довкілля Азовського і Чорного морів : Закон України від 22.03.2011 № 2333-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 28. Ст. 135.

² Протокол про збереження біорізноманіття та ландшафтів Чорного моря до Конвенції про захист Чорного моря від забруднення, м. Софія, 14 черв. 2002 р. : ратиф. Україною Законом України від 22.02.2007 № 685-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 50. Ст. 2084.

лу, Сторони повинні вживати низку заходів, наприклад: охорона, збереження, поліпшення та управління в сталій та екологічно безпечний спосіб районами особливої біологічної або ландшафтної цінності; відродження та підтримання в доброму стані ландшафтів високої природної, історичної, культурної та естетичної цінності. На основі Стратегічного плану дій до Протоколу Сторони повинні ухвалити стратегії, національні плани та (або) програми збереження біологічного і ландшафтного різноманіття та сталого використання морських і прибережних біологічних і ландшафтних ресурсів та інтегрувати їх у свої національні політики. Стаття 8 встановлює, що винятки із заходів стосовно охорони та збереження природи не повинні: загрожувати збереженню ландшафтів високої естетичної цінності або екосистем; спричиняти суттєве зменшення популяції видів флори й фауни, руйнування середовищ їх перебування або ландшафтів; завдавати незворотних збитків відповідним ландшафтам. У ст. 4 Додатка 1 до Протоколу закріплюється, що після створення територій або ландшафтів, які включають ділянки землі й моря, що охороняються, Сторони повинні докладати всіх зусиль для забезпечення координації адміністрування та управління такими спеціальними територіями в цілому.

Морська природоохоронна стратегія України 2021 р.¹ визначає головні засади розвитку морської природоохоронної політики України та розроблена на виконання вимог Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, зокрема в частині імплементації Директиви Європейського парламенту та Ради 2008/56/ЄС від 17.06.2008 про встановлення рамок діяльності Співтовариства у сфері екологічної політики щодо морського середовища (Рамкова директива про морську стратегію), і з урахуванням Директиви Європейського парламенту та Ради 2000/60/ЄС від 23.10.2000 про встановлення рамок діяльності Співтовариства в галузі водної політики (Водної рамкової директиви). У стратегії однією із стратегічних цілей встановлено збереження та відтворення природних ландшафтів прибережної захисної смуги і місць існування біологічних видів.

Однією з цілей, зазначених у Водній стратегії України на період до 2050 року², є забезпечення необхідної кількості водних ресурсів для

¹ Про схвалення Морської природоохоронної стратегії України : розпорядж. Каб. Міністрів України від 11.10.2021 № 1240-р. *Урядовий кур'єр*. 23.10.2021. № 204.

² Про схвалення Водної стратегії України на період до 2050 року : розпорядж. Каб. Міністрів України від 09.12.2022 № 1134-р. *Офіційний вісник України*. 2022. № 99. Ст. 6244.

відновлення та оздоровлення водних екосистем і досягнення стійкого водозабору і водопостачання. Для досягнення цієї цілі передбачається низка завдань, серед яких заплановано започаткування виконання постійних робіт із збереження води у природних ландшафтах шляхом: відновлення найбільш цінних природних і мінімально порушених антропогенними факторами природних комплексів (річкових басейнів, лісів, водно-болотних угідь і торфовищ); створення в районах річкових басейнів природоохоронних територій.

У 1993 р. на конференції в Маастрихті було запропоновано ідею створення Всеєвропейської екологічної мережі, яка має особливе значення для правового регулювання охорони та використання ландшафтів, оскільки зробила можливим збереження ландшафтів як природних середовищ існування та видів на фрагментованих природних територіях і в антропогенних ландшафтах. Екологічна мережа є одним з основних форматів правової охорони та використання ландшафтів у Європі, який поширився і за її межі. Україна як європейська держава і сторона багатьох міжнародних природоохоронних угод має зобов'язання інтегрувати національну екомережу до Всеєвропейської та бере активну участь в її формуванні.

Частиною структурних територіальних елементів екологічної мережі серед інших вважаються ділянки природних ландшафтів, що підлягають особливій охороні¹. За допомогою функціонування екологічної мережі є можливим досягнення цілей із припинення процесу деструктивної і неконтрольованої зміни ландшафтів, їх гомогенізації та встановлення нових правових важелів для їх відновлення, охорони та раціонального використання. Формування екологічних мереж є найбільш ефективним способом збереження гармонії природних і змінених ландшафтів, їх варіативності, а також умов для забезпечення безпечного для людини довкілля. Особливістю екомережі є те, що вона сприяє збереженню не тільки найбільш цінних і непорушених ділянок природи, а й забезпечує фізичні умови, необхідні для виживання видів фауни та флори у ландшафті, який активно використовується в господарській діяльності². Реалізація ідеї створення екомереж передбачає

¹ Планування та забудова територій : ДБН Б.2.2–12:2019 : затв. наказом М-ва регіон. розвитку, буд-ва та житл.-комун. госп-ва України від 26.04.2019 № 104. Вид. офіц. Київ : Мінрегіон України, 2019. 185 с. URL: <https://dreamdim.ua/wp-content/uploads/2019/07/DBN-B22-12-2019.pdf> (дата звернення: 15.04.2023).

² Розроблення та впровадження регіональної програми та схеми розвитку екологічної мережі Донецької області / В. М. Остапко та ін. Донецьк, 2006. С. 13–14.

перехід від консервативної охорони та використання окремих природних і квазіприродних ландшафтних комплексів, ізольованих один від одного, до комплексного регулювання цілих регіонів з урахуванням різних зв'язків між ландшафтними складовими екомережі.

На думку О. М. Ковтун, формування національної екологічної мережі тісно пов'язане і є важливим напрямом планування використання та охорони земель в Україні, які є основою ландшафту¹. М. В. Краснова зазначає, що законодавство про екомережу України ґрунтується на положеннях шести програм екологічних дій ЄС та низці міжнародних конвенцій, у яких акцентується на охороні природних комплексів, які можна віднести до поняття ландшафтів. Вчена вважає, що з метою вдосконалення чинного законодавства відповідні положення про екологічну мережу доцільно включити в кодифікований правовий акт природоохоронного характеру типу Ландшафтного кодексу України². О. О. Статівка розглядає екологічну мережу як правовий базис регулювання та охорони ландшафтів³.

Закони України «Про екологічну мережу України»⁴ та «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки» передбачають, що екомережа буде територіально безперервною системою природних ландшафтів, що утворюють природний каркас, який визначатиме екологічну стійкість території. У Законі України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року»⁵ зазначено, що реалізація його положень надасть змогу забезпечити збереження біорізноманіття й унікальних природних ландшафтів; сформувати цілісну та репрезентативну екомережу шляхом удосконалення принципів її формування, розширення і невиснажливого використання.

¹ Ковтун О. М. Формування національної екологічної мережі – важливий напрям планування використання та охорони земель в Україні. *Адвокат*. 2010. № 1. С. 45–48.

² Краснова М. В. Проблеми компенсації шкоди за екологічним законодавством України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2010. 34 с.

³ Статівка О. О. Національна екологічна мережа як об'єкт еколого-правового регулювання: теоретико-правове розуміння. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 136. С. 133–143. DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.136.91376>.

⁴ Про екологічну мережу України : Закон України від 26.04.2004 № 1864-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1864-15> (дата звернення: 15.04.2023).

⁵ Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28.02.2019 № 2697-VIII. *Офіційний вісник України*. 2019. № 28. Ст. 980.

Аналіз стану реалізації законодавчих положень про екологічну мережу в Україні свідчить про наявність проблемних питань у цій сфері. Погоджуємося з влучними твердженнями та пропозиціями Д. І. Росохатої¹: 1. Заходи, спрямовані на формування, збереження та використання екомережі, фінансуються за залишковим принципом, що гальмує розвиток екомережі на місцях. 2. У чинному законодавстві не передбачено юридичної відповідальності за порушення режиму території екологічної мережі. Доцільним є внесення додаткової кваліфікуючої ознаки до вже існуючих статей Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України про вчинення правопорушення на території екологічної мережі, визначеної відповідними схемами. 3. Наразі відсутні ефективні заходи охорони всіх складових екологічної мережі України, окрім ключових територій. Вирішення даного питання можливе за допомогою застосування досвіду Республіки Польща щодо планування території завдяки менеджмент-плану ключової території. 4. Доцільними є зміни до чинного законодавства щодо обмеження негативного впливу від господарської діяльності шляхом включення до процедури оцінки впливу на довкілля обов'язкового пункту про можливий вплив діяльності суб'єкта на територію екомережі. 5. Формування екологічної мережі України та її подальша інтеграція до Всеєвропейської екологічної мережі залежить від упровадження оселищного принципу, який впливає на подальші процеси, такі як збереження території, представників флори та фауни і збалансоване використання природних ресурсів екомережі.

Ці питання є доволі комплексними й потребують значної уваги наукової спільноти та держави, оскільки мають важливе значення для виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС у контексті сталого розвитку й забезпечення екологічної безпеки держави.

Правове регулювання використання та охорони антропогенних ландшафтів. Згубний вплив людини на природні ландшафти призводить до появи антропогенних, кількість яких переважає та продовжує збільшуватися. Особливого значення в даному аспекті набуває дотримання принципу гармонійної взаємодії суспільства та природи, забезпечення переважання екологічних інтересів над економічними, засто-

¹ Росохата Д. І. Екологічна мережа України як сучасна концепція збереження біологічного та ландшафтного різноманіття. Одеса, 2019. 43 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/15082> (дата звернення: 15.04.2023).

сування інформаційних технологій для раціонального використання і належної охорони антропогенних ландшафтів та їх компонентів.

ЗК України у ст. 164 встановлює, що охорона земель включає попередження погіршення естетичного стану й екологічної ролі антропогенних ландшафтів. У національному законодавстві не закріплено положення про підвиди антропогенних ландшафтів (окрім агроландшафтів), які виокремлено в науковій літературі (лісогосподарські, антропогенні водні, промислові, урбанізовані ландшафти), що ускладнює правове регулювання правовідносин у цій сфері. Але існує багато міждисциплінарних наукових напрацювань, законодавчий та практичний досвід інших держав, які можливо застосовувати при законотворчій діяльності.

Аналіз Земельного та Лісового кодексів України дозволяє стверджувати, що правовий режим *лісогосподарських ландшафтів* умовно закріплено в нормах про землі лісогосподарського призначення.

Лісогосподарськими можна вважати ландшафти, які використовуються для цілей лісового господарства і функціонують під його впливом. До них слід відносити переважно штучні лісові масиви, які належать до типу багаторічних, частково регульованих антропогенних комплексів. Такі ландшафти є складним поєднанням штучних насаджень і докорінно зміненої натуральної лісової рослинності. Вони об'єднують ділянки майданних лісопосадок, вирубки лісів (ландшафти лісорозробок), лісові плантації та лісозахисні смуги, які перебувають поза населеними пунктами й промисловими ландшафтами.

Унаслідок вирубок лісів, орієнтованих на економічні інтереси, особливо суцільних, порушується лісове середовище, що ускладнює відтворення та збереження біорізноманіття, знижує здатність лісів до водорегулювання і захисту ґрунтів, збільшує інтенсивність негативних процесів у ландшафтах. Досвід ведення лісового господарства показує, що рівень еколого-економічної збалансованості інтересів щодо лісових ресурсів, підтримання їх продуктивності, стійкості й екологічної ролі, природного їх поновлення істотно залежить від методологічних засад системи рубок догляду, особливо рубок головного користування¹.

¹ Див.: Плугатар Ю. В. Екологічні основи збалансованого використання ресурсів лісових екосистем Криму : автореф. дис. ... д-ра с.-г. наук : 03.00.16. Київ, 2011. 42 с. ; Стойко С. М. Еколого-економічні принципи оптимізації трансформованих лісів України на засадах системи наближеного до природного лісівництва. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2005. Вип. 15.6. С. 165–169 ; Фурдичко О. І., Гладун Г. Б., Лавров В. В. Ліс у Степу: основні етапи сталого розвитку / за наук. ред. О. І. Фурдичка. Київ : Основа, 2006. 496 с.

Нині набуває особливого значення «інтегроване управління лісовими ресурсами», яке розглядається як синонім «збалансованого (сталого) управління лісовими ресурсами», яке орієнтовано на гармонізацію економічних і екологічних інтересів та забезпечує збереження біотичного й ландшафтного різноманіття, життєздатності лісових екосистем, потенційної продуктивності, здатності до відновлення лісових ресурсів відповідно до природного потенціалу угідь, а також потенційну можливість виконання ними як нині, так і в майбутньому корисних для людини функцій: продуктивних, захисних, регулюючих, меліоративних, рекреаційних, духовних тощо¹.

Також доцільно врахувати міжнародні підходи до системного використання екологічних функцій лісів у лісоаграрних ландшафтах. Стратегічні засади такої співпраці з метою формування збалансованого простору ландшафтів визначено у Європейській ландшафтній конвенції. Успіх виконання Україною відповідних міжнародних зобов'язань залежить від узгодженості програм, що визначають напрями й обсяги діяльності із запровадження у практику принципів збалансованого розвитку. Але є певні складнощі в цій сфері².

Актуальним є розвиток і законодавче забезпечення захисного лісорозведення та агролісомеліорації в Україні як один із важливих напрямів міжгалузевої співпраці щодо підвищення екологічної ролі лісів в агроландшафтах. У зв'язку з масштабними програмами ренатуралізації деградованих територій та розбудови національної екомережі перелік функціональних призначень агролісомеліоративних насаджень розширюється. У той же час проектування розбудови екомережі недостатньо узгоджують із стратегією розвитку захисного лісорозведення та агролісомеліорації, і навпаки, остання неналежно враховує плани дій і методи збереження біотичного та ландшафтного різноманіття.

¹ Лавров В. В. Методологія сталого розвитку лісової галузі України: теорія і практика : автореф. дис. ... д-ра с.-г. наук : 03.00.16. Київ, 2009. 43 с. ; Фурдичко О. І., Лавров В. В. Лісова галузь України у контексті збалансованого розвитку: теоретико-методологічні, нормативно-правові та організаційні аспекти : монографія. Київ : Основа, 2009. 424 с.

² Інформаційно-аналітична система застосування в Україні еколого-економічних механізмів інтегрованого управління лісовими ресурсами агросфери : метод. рек. / О. І. Фурдичко, В. В. Лавров, П. В. Маціборук та ін. ; упоряд. В. В. Лавров ; Ін-т агро-екології і природокористування Нац. акад. аграр. наук України. Київ, 2015. С. 26. URL: https://rep.btsau.edu.ua/bitstream/BNAU/2011/1/Informatsiino_analitychna.pdf (дата звернення: 15.04.2023).

Зважаючи на важливу соціально-економічну й екологічну роль лісових ландшафтів, для розв'язання існуючих проблем і створення умов переходу на засади інтегрованого управління необхідно виконати низку завдань, серед яких: припинення деструктивних процесів у таких ландшафтах; розробка національної і регіональних стратегій переходу лісового господарства на принципи сталого розвитку; удосконалення контролю за антропогенним порушенням лісових екосистем і лісо-аграрних ландшафтів та створення умов для застосування вдосконаленої системи обліку лісових ресурсів із використанням сучасних інформаційних технологій, які дають можливість швидко реагувати на порушення та ефективно оцінювати нематеріальні біосферні цінності лісів; активізація розробки методологічних, нормативно-правових та організаційних засад узгодження стратегій охорони довкілля і природокористування, гармонізація діяльності різних суб'єктів господарювання у ландшафтах за ландшафтно-екосистемним, водозбірно-базейновим принципом; координація між секторами політики, які впливають на лісогосподарські ландшафти; розширення програм лісонасаджень і регенерація існуючих ландшафтів; заохочення нових рішень у сфері впливу зміни клімату на такі ландшафти; подальше оновлення законодавства з урахуванням досвіду інших держав у цій сфері.

Позитивним кроком на шляху до вдосконалення відносин у сфері раціонального використання та охорони лісогосподарських ландшафтів стало запровадження міжнародної сертифікації FSC та PEFC. Сертифікація за міжнародною схемою Лісової опікунської ради (Forest Stewardship Council®, FSC), міжнародної некомерційної неурядової організації, має на меті просування відповідального управління лісами в усьому світі. FSC-сертифікація ланцюгів постачання надає надійну гарантію того, що відповідна продукція походить із раціонально керованих лісів, контрольованих джерел або відновлених матеріалів. Станом на 12.03.2023 4,19 млн гектарів у 92 підприємствах в Україні отримали статус FSC-сертифікованих¹.

Сертифікація лісів України за загальноєвропейською схемою PEFC погоджена зі стандартами FSC, ISO 14000, європейською політикою сталого просторового розвитку, стратегією України щодо розвитку

¹ FSC факти та цифри в Україні. *Forest Stewardship Council* : вебсайт. URL: <https://ua.fsc.org/ua-uk/fsc-facts-figures-in-ukraine> (дата звернення: 15.04.2023).

ландшафтної сфери, збереження біорізноманіття, агролісомеліорації. Програма підтримки лісової сертифікації (Program for the Endorsement of Forest Certification, PEFC) – міжнародна практика лісової сертифікації, яка сприяє сталому, екологічно безпечному, економічно обґрунтованому та соціально відповідальному управлінню лісовим господарством. Глобальною метою лісової сертифікації є зменшення безконтрольного використання лісів у країнах третього світу¹.

Ще одним підвидом антропогенних є *водогосподарські ландшафти* (антропогенні водні ландшафти, антропогенні акваландшафти), що формуються в процесі створення і функціонування водогосподарських об'єктів.

У ВК України як основному нормативно-правовому акті, що регламентує використання та охорону вод в Україні, відсутні положення щодо антропогенних водних ландшафтів, але деякі аспекти щодо їх правового режиму можна знайти в положеннях ЗК України про землі водного фонду.

Науковий напрям «берегове природокористування», фізико-географічною основою якого є ландшафтний підхід, берегову зону розглядає як цілісну ландшафтну систему. Антропогенні водні ландшафти в межах суходільної складової приморської смуги представлені антропогенними водоймами, створеними внаслідок гідротехнічного будівництва (водосховища, ставки, басейни, канали тощо) для обводнення, попередження паводкових і повеневих підйомів рівня води, промислового рибоводства та розвитку місцевих видів рекреації. Сучасна їх структура представлена русловими водосховищами і ставками, каналами і басейнами на плакорах².

Активний вплив господарської діяльності на морські акваторії призвів до появи морських антропогенних ландшафтів – морських (підводних) комплексів, де в результаті діяльності людини відбуваються докорінні зміни компонентів ландшафту³. Специфіка формування таких

¹ Сертифікація системи сталого управління лісовим господарством PEFC. *BM Certification* : вебсайт. URL: <https://ua.bmcertification.com/certif%D1%96kats%D1%96ya-sistemi-stalogo-upravl%D1%96nnya-l%D1%96sovimgospodarstvom-pefc/> (дата звернення: 15.04.2023).

² Воронка В. П. Антропогенні ландшафти та акваландшафти берегової зони українського сектору Азовського моря. С. 74.

³ Позаченюк Е. А., Пенно М. В. К обоснованию выделения морских антропогенных ландшафтов. *Наукові записки Вінницького педуніверситету. Серія: Географія*. 2013. Вип. 25. С. 142–148.

ландшафтів залежить від переважної на акваторії або узбережжі господарської діяльності та її інтенсивності. Важливою складовою таких ландшафтів є антропогенні рифи, у межах яких існує високий рівень біологічного різноманіття. Вони утворені переважно спеціально затопленими або затонулими суднами, які своїм твердим субстратом призводять до росту біологічного різноманіття та біопродуктивності в акваторії.

Головними складовими стратегії управління антропогенними водними ландшафтами повинні бути: впровадження більш ефективного контролю і скорочення водного забруднення; сталий розвиток цих зон і використання їх ресурсів згідно з пропускнуою спроможністю; забезпечення пріоритету екологічних потреб; підвищення рівня усвідомлення екологічних проблем громадськістю, компетентними органами й економічними секторами; чітка структура інтегрованих планів управління на відповідних рівнях; застосування інформаційних технологій та обмін досвідом на міжнародному рівні; освіта і професійне навчання; фінансова підтримка демонстраційних проєктів та інноваційних підходів. Ці положення є важливими для відновлення, збереження балансу і раціонального використання таких ландшафтів. Необхідним є закріплення на законодавчому рівні їх правового режиму й удосконалення положень у подальшому відповідно до викликів сучасності.

Промислові ландшафти формуються під впливом промислового виробництва й можуть розглядатися в широкому розумінні будь-якої виробничої діяльності чи у вузькому значенні відповідних територій власне промислового виробництва. Такий ландшафт зазнає найбільш деструктивного антропогенного впливу. Науковці вважають, що промислові ландшафти представлені власне промисловими (споруди заводів, фабрик, промислових підприємств тощо) і гірничо-промисловими ландшафтами (кар'єри, шахти, відвали, терикони тощо)¹.

Законодавство закріплює окремі аспекти щодо промислових ландшафтів: класифікація за рівнем антропогенних факторів, техногенних викликів та ризиків, небезпечних для довкілля, працюючих та інших осіб, що знаходяться в межах антропогенного впливу; системи обмежень і заборон щодо здійснення на них відповідної виробничої діяль-

¹ Денисик Г. І. Антропогенні ландшафти Правобережної України. Вінниця : Арбат, 1998. 292 с. ; Казаков В. Л. Антропогенні ландшафти Криворіжжя: історія розвитку, структура. *Матеріали кафедральних науково-дослідних тем «Географічні дослідження Кривбасу»*. Кривий Ріг : Видавн. дім, 2007. С. 27–36.

ності; системи пільг, переваг і основних преференцій; здійснення моніторингу їх якісного стану, проведення обліку й ведення кадастрів антропогенних ландшафтів, нормування та стандартизації; основні показники навантажень на ландшафти, порядок здійснення шкідливої та небезпечної діяльності; юридичну відповідальність.

Промисловий сектор є однією з головних причин погіршення стану ландшафтів. Екологічні наслідки індустріалізації перевищують рівень, який здатна витримувати природно-ресурсна база ландшафтів, що ставить під сумнів сучасну стратегію індустріального розвитку. Очевидним є те, що не в інтересах України жертвувати довгостроковим соціально-економічним розвитком заради короткострокових фінансових прибутків, але, на жаль, найчастіше спостерігається зовсім інша ситуація, яку вкрай необхідно змінювати.

Проектування та використання промислового ландшафту повинні здійснюватися в межах екологічних вимог, при цьому враховувати роль промисловості у виробництві благ, які дають можливість інвестувати в охорону і поліпшення стану довкілля. Поступове оновлення законодавства сприяє впровадженню нових сучасних стандартів, що призводить до реструктуризації старих галузей промисловості; застосуванню інноваційних екологічних технологій; поєднанню раціонального використання промислових ландшафтів та їх відновлення.

Актуальною для України є проблема екологізації транспортної сфери, яка деструктивно впливає на стан всіх видів ландшафтів. Можна виокремити види такого впливу: механічний вплив (тверді відходи, вплив дорожньої техніки на ґрунт); фізичний вплив (теплове випромінювання, електромагнітні поля, ультра- й інфразвук, вібрація, радіація); хімічний вплив (кислоти, луги, солі металів, вуглеводні, фарби і розчинники, пестициди); біологічний вплив (макро- і мікроорганізми, бактерії, віруси); естетичний вигляд (порушення ландшафтів, осушення, заболочування). Негативний вплив залізничного транспорту на стан ландшафтів зумовлений будівництвом залізниць, виробничо-господарською діяльністю підприємств, експлуатацією та спалюванням палива, що призводить до порушення стійкості всіх видів ландшафтів¹. Водний транспорт призводить до забруднення акваландшафтів, безповоротної

¹ Руда М. В. Удосконалення нормативно-технічного забезпечення функціонування консорційних екотонів захисного типу : дис. ... канд. техн. наук : 05.01.02. Львів, 2017. С. 32.

та кардинальної зміни водних екосистем, знищення біорізноманіття. Будівництво й експлуатація автомобільних доріг негативно впливають на ландшафти через зміну рельєфу, шумове забруднення та забруднення атмосферного повітря, погіршення умов перебування і зростання дикої фауни та флори тощо.

Особливої уваги заслуговує питання правового регулювання охорони та використання *агроландшафтів*. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про охорону земель»¹ основу агроландшафту складають сільськогосподарські угіддя та лісові насадження, зокрема, лісосмуги й інші захисні насадження.

В. І. Андрейцев визначає агроландшафт як сільськогосподарський територіальний комплекс, що включає взаємопов'язану сукупність земель сільськогосподарського призначення та біологічно з ними пов'язаних інших природних ресурсів у сполученні з технічно-антропогенними елементами, що виконують ресурсовідновлювальні, середовищеформуючі та життєвозахисні функції².

П. Ф. Кулинич розглядає агроландшафт не лише як земельний ресурс, а й як територію земель сільськогосподарського призначення з наявною на ній сукупністю природних і штучно створених компонентів, які становлять єдине ціле, знаходяться між собою в оптимальному кількісному співвідношенні, що визначене законодавством, а також нову екологічну й виробничу якість³.

Науково і практично доведено, що підвищення рівня сільськогосподарської розробленості й розораності земельних угідь суттєво знижує екологічну стійкість ландшафтів⁴. Тому на перший план необхідно виносити охорону земель сільськогосподарського призначення, а вже потім і їх використання⁵.

До ознак агроландшафту відносять: а) вони є природно-техногенними утвореннями, які формуються під інтенсивним впливом

¹ Про охорону земель : Закон України 19.06.2003 №962-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15> (дата звернення: 15.04.2023).

² Андрейцев В. И. Земельная реформа: приватизация, экология, право. Киев : УЭАН, 1997. 297 с.

³ Кулинич П. Ф. Агроландшафт як об'єкт правової охорони. *Проблеми законності*. 2008. Вип. 95. С. 142–146.

⁴ Сохни А. Я., Тібілова Л. М. Екологізація землекористування. *Землепорядний вісник*. 2005. №2. С. 22.

⁵ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. 688 с.

людини; значною мірою втратили властивість до самовідновлення і потребують постійного моніторингу динаміки їх розвитку; б) природні та господарські характеристики агроландшафту залежать від співвідношення в його структурі, з одного боку, ріллі як інтенсивно використовуваних угідь, а з другого – екстенсивно використовуваних земель (сіножаті, пасовища) та інших природних об'єктів, які виконують захисні функції, зокрема, полезахисних лісових насаджень; в) агроландшафти з високим рівнем розораності угідь (рілля) є ерозійно небезпечними й підлягають оптимізації шляхом зниження питомої ваги інтенсивно використовуваних угідь до безпечного рівня, який може бути визначеним кількісно; г) співвідношення основних компонентів агроландшафту необхідно визначати й регулювати на національному, регіональному і місцевому рівнях. Викладені вище положення стали підґрунтям так званого ландшафтного підходу до організації сільськогосподарського землекористування, суть якого полягає в нагальній потребі формування на всій аграрній території країни системи культурних агроландшафтів, найважливішою рисою яких є такі структура і співвідношення складових агроландшафту, які б виключали прояв антропогенної ерозії та дефляції ґрунтів¹.

Науковцями було висловлено думку про необхідність надання правового характеру агроландшафтному підходу до організації території сільськогосподарських земель і обґрунтовано доцільність виділення агроландшафтів в окремий об'єкт правової охорони земель сільськогосподарського призначення².

Існує точка зору, що при складанні проєктів землеустрою оптимізація земельних угідь повинна передбачати розвиток природних територій в агроландшафтах як формування екологічної мережі на відповідній території шляхом збільшення площі екологостабілізуючих угідь³.

Стаття 183 ЗК України зазначає, що одним з основних завдань землеустрою є створення екологічно сталих ландшафтів і агросистем.

¹ Дубинский Г. П., Бураков В. И. Почвозащитное устройство агроландшафта. Харьков : Вища шк., 1985. 216 с.

² Кулинич П. Ф. Правовые проблемы использования и охраны земель сельскохозяйственного назначения. *Правовое регулирование развития АПК Украины*. Киев : Наукова думка, 1993. С. 35.

³ Актуальні проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки України : монографія / О. М. Батигіна, В. М. Жушман, В. М. Корніско та ін. ; за ред. В. Ю. Уркевича, М. В. Шульги ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків : Вид. ФОП Шевченко С. О., 2013. С. 204.

Для досягнення екологічної рівноваги в агроландшафтах необхідним є забезпечення мозаїчного розташування ділянок різного призначення, а також збереження площ, що є осередком залишків генофонду флори та фауни. Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки вказує, що основними завданнями в питаннях охорони, використання та відтворення ресурсів рослинного і тваринного світу є створення в агроландшафтах ділянок лісової та лучної рослинності. Такий підхід є виправданим, адже в таких ландшафтах зосереджені унікальні місцеві популяції видів рослин, занесених до Червоної книги України.

Концепція збереження біологічного різноманіття передбачає оздоровлення агроландшафтів та інших територій інтенсивного ведення господарської діяльності. Загальнодержавна програма охорони та відтворення довкілля Азовського і Чорного морів у п. 5.2 зазначає, що охорона земель прибережної смуги морів передбачає поліпшення структури угідь і формування екологічно стійких агроландшафтів.

Концепція розвитку агролісомеліорації в Україні¹ пов'язує загострення екологічних проблем функціонування сучасних агроландшафтів із використанням земель, яке не забезпечує дотримання оптимальних параметрів екологічних і соціально-економічних функцій територій, відсутністю системних меліоративних та протиерозійних заходів на орних землях. Зазначається, що захисні лісові насадження лінійного типу створюють екологічний каркас агроландшафтів, але їх кількість, лісівничий стан та безсистемне розміщення не відповідають сучасним вимогам. Важливою умовою забезпечення збалансованого розвитку агроландшафтів встановлено збереження і охорону орних земель, які належать до державних пріоритетів. Констатується наявність проблеми неефективного захисту сільськогосподарських угідь захисними лісовими насадженнями лінійного типу, яка зумовлена в тому числі посиленням негативного впливу на агроландшафти та їх біологічну компоненту (зміна клімату, аридизація, техногенне навантаження тощо).

Метою Концепції встановлено визначення напрямів інституційних змін і вдосконалення законодавства, що серед іншого стане екологічною передумовою для збалансованого розвитку агроландшафтів. Реа-

¹ Про схвалення Концепції розвитку агролісомеліорації в Україні : розпорядж. Каб. Міністрів України від 18.09.2013 № 725-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/725-2013-p> (дата звернення: 15.04.2023).

лізація Концепції дасть змогу розв'язати низку проблем у відповідній сфері, серед яких: збільшення обсягу виробництва екологічно безпечної продукції, забезпечення продовольчої безпеки держави, збереження ландшафтного і біологічного різноманіття, створення екологічно безпечних умов проживання населення; підвищення стійкості біологічної компоненти агроландшафтів до негативного впливу та посилення інтенсивності процесів природного відтворення таких ландшафтів.

У результаті реалізації Концепції збалансованого розвитку агроєкосистем в Україні на період до 2025 року¹ передбачається покращення стану, забезпечення збалансованого та високопродуктивного розвитку агроєкосистем, створення умов для відновлення біорізноманіття в агрофері, покращення якості природного середовища й умов життя людини. Також буде наявний реальний економічний ефект у вигляді зменшення витрат на відшкодування збитків від негативних явищ в агроландшафтах. У довгостроковій перспективі впровадження Концепції сприятиме підвищенню ефективності, збалансованості та конкурентоздатності сільськогосподарського виробництва.

Важливим для вдосконалення законодавства про агроландшафти є наказ Міндовкілля «Про затвердження показників регіональних нормативів оптимальної лісистості території і мінімально необхідної захисної лісистості агроландшафтів України» 2021 р.²

Концепція Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель 2022 р.³ зазначає про надмірне розширення площі ріллі, яке призвело до порушення екологічно збалансованого співвідношення земельних угідь, що негативно позначилося на стійкості агроландшафтів і спричинило значну техногенну ураженість екосфери. Виконання низки заходів, які передбачені Програмою, дасть змогу серед іншого оптимізувати структуру агроландшафту.

Положення про ландшафти, зокрема про стабілізацію агроландшафтів у контексті раціонального використання та охорони сільсько-

¹ Концепція збалансованого розвитку агроєкосистем в Україні на період до 2025 року : затв. наказом М-ва аграр. політики України від 20.08.2003 № 280. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0280555-03> (дата звернення: 15.04.2023).

² Про затвердження показників регіональних нормативів оптимальної лісистості території і мінімально необхідної захисної лісистості агроландшафтів України : наказ М-ва захисту довкілля та природ. ресурсів України від 22.07.2021 № 494. *Офіційний вісник України*. 2021. № 64. Ст. 4080.

³ Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель : розпорядж. Каб. Міністрів України від 19.01.2022 № 70-р. *Офіційний вісник України*. 2022. № 11. Ст. 588.

господарських земель, згадується в Порядку розроблення, оновлення, внесення змін та затвердження містобудівної документації 2021 р.¹

На жаль, сучасне використання земель в Україні не відповідає вимогам раціонального природокористування, що негативно впливає на стійкість відповідних ландшафтів, тому стратегія системи сільськогосподарського природокористування в Україні має передбачати формування високопродуктивних і екологічно сталих агроландшафтів. Також слід підкреслити, що впровадження ландшафтного підходу до аграрних територіальних комплексів є важливим для раціонального використання, збереження, відновлення та захисту агроландшафтів як складових сучасного антропогенного навколишнього середовища. А розробка ландшафтно-екологічних основ оптимізації систем захисних лісових насаджень в агроландшафтах сприятиме збалансованому використанню, збереженню та відтворенню не тільки агро-, а й лісогосподарських ландшафтів.

На нашу думку, у законодавстві недостатньо врегульовано та систематизовано положення про агроландшафти, а усунення прогалин у цій сфері надасть можливість більш ефективного впровадження тих заходів і досягнення цілей, які було розглянуто.

Одним із підвидів антропогенних ландшафтів є *урбанізовані ландшафти*. Урбанізована територія може розглядатися як ландшафтний комплекс, де співіснують природні, соціальні і техногенні компоненти. Такі ландшафти зазнають антропогенного впливу різноманітних видів діяльності в процесі їх формування та функціонування.

Існує низка термінів («урбанізований ландшафт», «урболандшафт», «міський ландшафт», «ландшафт поселень»), але відсутнє уніфіковане розуміння їх визначень, співвідношення, особливостей функціонування, планів з оптимізації та управління ними. Ландшафт поселень формується в процесі створення та функціонування міських і сільських поселень. Змістове наповнення поняття «урбанізований ландшафт» є значно ширшим, ніж поняття «міський ландшафт» («урболандшафт»): воно охоплює практично всі класи антропогенних ландшафтів. У широкому розумінні міський ландшафт є місцем життєдіяльності людей у межах певної урбанізованої території. Міські ландшафти (їх частини) є об'єктами різноманітних, у тому числі екологічних, земельних, май-

¹ Про затвердження Порядку розроблення, оновлення, внесення змін та затвердження містобудівної документації : постанова Каб. Міністрів України від 01.09.2021 №926. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/926-2021-p> (дата звернення: 15.04.2023).

нових, правовідносин. Наприклад, окремі персоніфіковані частини міських ландшафтів можна вважати об'єктами цивільних прав.

Урбанізовані ландшафти мають різне функціональне призначення, це території житлової та громадської забудови, промислові, рекреаційні, природоохоронні, оздоровчі, історико-культурні та іншого призначення, режим використання, збереження та охорони яких визначається відповідним законодавством.

За Законом України «Про основи містобудування»¹ одним з основних напрямів містобудівної діяльності є формування і реконструкція містобудівних ансамблів і ландшафтних комплексів.

Відповідно до Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності»² планування і забудова територій – це діяльність відповідних суб'єктів із збереження, створення та відновлення серед іншого ландшафтів. План зонування території населених пунктів розробляється з метою створення сприятливих умов для охорони та використання територій з особливим статусом, у тому числі ландшафтів (ст. 18). Такий план встановлює функціональне призначення, вимоги до забудови окремих територій, їх ландшафтною організації. За ч. 5 ст. 29 містобудівні умови й обмеження містять планувальні обмеження (охоронні зони пам'яток культурної спадщини, зони охоронюваного ландшафту тощо, у межах яких діє спеціальний режим їх використання, та ін.).

У ст. 7 Концепції сталого розвитку населених пунктів³ зазначається, що для формування повноцінного життєвого середовища у населених пунктах повинні раціонально використовуватися природно-ландшафтні комплекси міст і приміських територій, проводиться роботи з їх збереження та відтворення.

У п. 3 затвердженого Кабінетом Міністрів України Положення про містобудівний кадастр⁴ встановлено, що комплексність, повнота й до-

¹ Про основи містобудування : Закон України від 16.11.1992 №2780-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. №52. Ст. 683.

² Про регулювання містобудівної діяльності : Закон України від 17.02.2011 № 3038-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17> (дата звернення: 15.04.2023).

³ Концепція сталого розвитку населених пунктів : схвал. постановою Верхов. Ради України від 24.12.1999 № 1359-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1359-14> (дата звернення: 15.04.2023).

⁴ Про містобудівний кадастр : постанова Каб. Міністрів України від 25.05.2011 №559. *Офіційний вісник України*. 2011. №41. Ст. 1673.

стовірність даних системи містобудівного кадастру повинні забезпечувати охорону й раціональне використання природних ресурсів і територій з особливим статусом, у тому числі ландшафтів, в інтересах сталого розвитку території.

Згідно з Державними санітарними правилами планування та забудови населених пунктів¹ територія населеного пункту з урахуванням переважного функціонального використання серед інших включає ландшафтно-рекреаційну територію, яка разом з іншими територіями формує систему озеленення та оздоровчих зон (п. 3.4). Не допускається розміщення житлово-громадських об'єктів, а також дачних поселень на ландшафтно-рекреаційних територіях, якщо такі об'єкти не призначені для відпочинку та спорту (п. 4.2). Архітектурні та інженерні рішення транспортної мережі повинні враховувати особливості ландшафту та вимоги щодо охорони навколишнього середовища населених пунктів (п. 5.18). Пункт 6 визначає вимоги до організації ландшафтно-рекреаційних територій.

У Концепції збереження біологічного різноманіття серед заходів із збереження та раціонального використання антропогенних ландшафтів виокремлюються перенесення видів діяльності, які згубно впливають на біологічне різноманіття, у менш багаті на це різноманіття місця, підтримка екологічної цілісності середовищ існування, що є необхідною умовою для виживання окремих видів рослин і тварин, відновлення і відтворення елементів біологічного різноманіття, а також відновлювання та оздоровлення традиційних антропогенних ландшафтів сільської місцевості та урболандшафтів, поєднуючи ці заходи із збереженням природних ландшафтів і культурно-історичних пам'яток.

Норми Закону України «Про Генеральну схему планування території України» направлені на активізацію екологічно спрямованої містобудівної діяльності на місцях, і коригування генеральних планів міст. Концепція сталого розвитку населених пунктів визначила основні напрями державної політики щодо забезпечення сталого розвитку населених пунктів, правові й економічні шляхи їх реалізації.

У Законі України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» зазначається, що територіальне розширення міст та інших населених пунктів буде мож-

¹ Державні санітарні правила планування та забудови населених пунктів : затв. наказом М-ва охорони здоров'я України від 19.06.1996 № 173. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0379-96> (дата звернення: 15.04.2023).

ливим лише за умови збереження, створення та відновлення рекреаційних, природоохоронних, оздоровчих територій та об'єктів, ландшафтів та ін., а їх розбудова буде більше відповідати вимогам адаптації до змін клімату.

Деякі аспекти щодо ландшафтно́ї організації території містяться в Порядку розроблення, оновлення, внесення змін та затвердження містобудівної документації 2021 р.

У правовій науці досліджуються проблеми правового регулювання охорони та використання урбанізованих ландшафтів.

А. Г. Бобкова здійснила комплексний аналіз правового регулювання розробки та реалізації екологічних програм населених пунктів, на підставі якого запропонувала низку нових положень, актуальних для вдосконалення правового режиму ландшафтів населених пунктів¹.

А. І. Ріпенко обґрунтував необхідність визнання об'єктом відносин із планування, забудови та благоустрою міських ландшафтів чи ландшафтів населених пунктів, до складу яких включаються землі житлової та громадської забудови та інші категорії в межах населених пунктів². Вчений запропонував виокремити порядок із міськими сільськими ландшафтів і вважає, що подальший розвиток екологічного, земельного та містобудівного законодавства дозволить казати про включення до поняття «міський ландшафт» не лише частини ландшафту, обмеженої міською межею, а й територій приміських зон, міських агломерацій та урбанізованих селищ. Доречною є пропозиція щодо введення поняття міського ландшафту в систему правового забезпечення планування, зонування та благоустрою територій населених пунктів як їх об'єкта³.

Важливе значення має Нова програма розвитку міст⁴ (New Urban Agenda) – підсумковий документ, узгоджений на конференції Хабітат III у Кіто (Еквадор) у 2016 р. Такі Конференції ООН з житла і ста-

¹ Бобкова А. Г. Правовое обеспечение экологических программ населенных пунктов : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харьков, 1991. 24 с.

² Ріпенко А. І. Правове регулювання використання земель житлової та громадської забудови для благоустрою : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2010. 230 с.

³ Ріпенко А. І. Правові питання використання «міських ландшафтів». *Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних відносин і природокористування в Україні та країнах СНД* : міжнар. наук.-практ. конф., м. Луцьк, 10–11 верес. 2010 р. : зб. наук. пр. / за заг. ред. А. М. Статівки та ін. ; Луц. нац. техн. ун-т та ін. Луцьк : РВВ ЛНТУ, 2010. С. 340–344.

⁴ Нова програма розвитку міст / ООН ; Хабітат III. 2016. URL: <https://habitat3.org/wp-content/uploads/NUA-Ukrainian.pdf> (дата звернення: 15.04.2023).

лого міського розвитку (Хабітат) відбуваються раз на 20 років і визначають глобальний порядок денний для політик у сфері розвитку міст на різних рівнях по всьому світу. У Програмі закріплено низку обов'язків, серед яких підвищення стійкості міст до лих і зміни клімату; сприяння створенню привабливих і зручних для життя міст, населених пунктів і міських ландшафтів.

Отже, чинне законодавство закріплює низку положень, які разом є складовими правового режиму урбанізованих ландшафтів. Бачимо необхідність в удосконаленні правової термінології та поєднанні відповідних норм у логічну та послідовну систему із усуненням наявних прогалин.

Удосконалення та належна реалізація норм щодо ефективної охорони та раціонального використання урбанізованих ландшафтів в Україні є необхідною умовою для реалізації ЦСР, проголошених резолюцією Генеральної Асамблеї ООН, адаптованих з урахуванням специфіки розвитку України та закріплених в Указі Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року», серед яких забезпечення відкритості, безпеки, життєстійкості й екологічної стійкості міст, інших населених пунктів¹.

Правове регулювання охорони природно-антропогенних ландшафтів. Окремі аспекти правового регулювання охорони та використання природно-антропогенних ландшафтів можна виокремити у правовому режимі деяких штучно створених територій та об'єктів природно-заповідного фонду України, таких як ботанічні сади, дендрологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва тощо. На цих територіях вбачається поєднання природних і антропогенних компонентів, природоохоронна діяльність гармонійно поєднується із задоволенням певних потреб людини, що притаманно природно-антропогенним ландшафтам.

До природно-антропогенних також відносять *рекреаційні ландшафти*. Основою рекреаційних територій є конкретні ландшафти з індивідуальною сукупністю сприятливих для відпочинку природних умов. Оцінка та врахування таких умов і ресурсів сприяють ефективному веденню рекреаційної діяльності в кожній ландшафтній місцевості та правильному виділенню профілю рекреаційної зони².

¹ Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : Указ Президента України від 30.09.2019 № 722/2019. *Офіційний вісник України*. 2019. № 79. Ст. 2712.

² Теоретичні та прикладні аспекти рекреаційного природокористування в Україні : монографія / К. Й. Кілінська, Н. П. Аніпко, Н. І. Коновалова та ін. ; Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2010. 248 с.

Рекреаційний ландшафт – історично сформована та спеціально створена територіально стійка, просторово-часова сукупність взаємопов'язаних модифікованих рекреаційних комплексів, що характеризуються здатністю функціонувати як єдине ціле та виконувати рекреаційні функції. Це «часовий об'єкт із закономірним сполученням природних умов і особливостями господарської чи іншої діяльності населення, що відображено в типах і видах природокористування»¹. Такими ландшафтами можна вважати як створені людиною заново, так і всі природні комплекси, у яких зазнав зміни будь-який компонент. Рекреаційний ландшафт є об'єктом правової охорони та використання.

Згідно із ст. 63 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» рекреаційними зонами (рекреаційними ландшафтами. – *Авт.*) є ділянки суші і водного простору, призначені для організованого масового відпочинку населення і туризму. На території цих зон серед інших встановлено заборону на зміни природного ландшафту.

На думку А. Г. Бобкової, для рекреаційних ландшафтів характерними є: 1) наявність загального і спеціального правового регулювання їх використання та охорони; 2) спрямованість на забезпечення спеціальної мети – відновлення життєвих сил і здоров'я людини; 3) заборона господарської та іншої діяльності, яка шкідливо впливає на навколишнє природне середовище, будь-які зміни ландшафту; 4) заборона будь-яких дій, що порушують суспільні рекреаційні інтереси при їх використанні; 5) встановлення спеціального порядку їх створення, обмеження права користування ними; 6) загальнодержавний характер власності на них; 7) встановлення додаткових обов'язків користування ними; 8) змішаний характер їх правового режиму².

Проблемні питання правового регулювання використання та охорони рекреаційно-туристичних територій і об'єктів у своїх працях досліджує І. І. Каракаш³.

¹ Дорогунцов Ф., Федорищева А. Устойчивое развитие эколого-экономического потенциала Украины и ее регионов. *Економика України*. 1997. №7. С. 4–17.

² Бобкова А. Г. Правовое обеспечение рекреационной деятельности. Донецк : Юго-Восток, 2000. С. 16–17.

³ Каракаш І. І. Правове регулювання використання й охорони рекреаційно-туристичних територій і об'єктів. *Екологічне право України*. 2017. № 1–2. С. 20–26. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eklprukr_2017_1-2_6 (дата звернення: 15.04.2023).

Нині відсутній єдиний нормативно-правовий акт, який би визначав специфіку правового режиму рекреаційних територій (ландшафтів). Низку норм, що регулюють відповідні правовідносини, закріплено в: актах, які регулюють використання природних об'єктів і ресурсів у рекреаційних цілях (Лісовий, Водний кодекси України тощо); актах, що регулюють використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду в рекреаційних цілях (Закон України «Про природно-заповідний фонд України», Положення про рекреаційну діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України); актах, які регулюють використання об'єктів благоустрою в рекреаційних цілях (Закон України «Про благоустрій населених пунктів»).

Правове регулювання охорони та використання рекреаційних ландшафтів тісно пов'язане з туризмом, що є одним із найважливіших елементів соціально-економічного життя та фактором, що має великий вплив на довкілля в цілому й ландшафти зокрема. Наявність рекреаційних ресурсів створює передумови для розвитку екологічного туризму, який відіграє велику роль у процесі раціонального використання та збереження всіх видів ландшафтів¹. Існує наукова думка, що екотуризм у межах рекреаційних ландшафтів природно-заповідного фонду є моделлю комплексного використання природних ресурсів². Виокремлюють і такий вид туризму, як ландшафтний, він є окремим видом екзотичного туризму, який пов'язаний із спогляданням красивих пейзажів і прогулянок ними, перебуванням у гармонійних ландшафтах на морському березі, в лісі або в горах³.

У наукових працях досліджуються проблемні аспекти раціонального використання та охорони туристичних ресурсів, стійкого розвитку туризму в поєднанні з охороною довкілля⁴.

¹ Дмитрук О. Ю. Екологічний туризм: сучасні концепції менеджменту і маркетингу : навч. посіб. Київ : Альтерпрес, 2004. 192 с.

² Гетьман В. І. Ландшафтно-рекреаційні ресурси екотуризму Українських Карпат : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.11. Київ, 2010. 22 с.

³ Колотуха О. В. Ландшафтний туризм. *Спортивний туризм та активна рекреація: географія, систематизація, практика* : слов.-довід. URL: <https://geohub.org.ua/node/1628> (дата звернення: 15.04.2023)

⁴ Грицюк М. Ю., Грицюк Ю. І. Природокористування та стійкий розвиток туризму в Карпатському регіоні України. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2018. Т. 28, № 2. С. 99–110. DOI: <https://doi.org/10.15421/40280219> ; Машіка Г. В., Лужанська Т. Ю. Дослідження ландшафтного планування в Україні, як суспільного географічного аспекту туризму. *Перспективи розвитку туризму в Україні та світі: управління, технології, моделі* : кол. моногр. Вид. 6-те / за наук. ред. Л. Ю. Матвійчук. Луцьк : ІВВ Луцького

У Загальнодержавній програмі охорони та відтворення довкілля Азовського і Чорного морів передбачено низку заходів для забезпечення функціонування природно-ландшафтних комплексів туризму: створення кадастру природних рекреаційних ресурсів морського узбережжя; визначення рівнів екологічно допустимого навантаження для туристичної діяльності в межах рекреаційних зон; вивчення можливості впровадження системи екологічної сертифікації суб'єктів туристичної діяльності та інформації про її результати; розвитку екологічного (зеленого) туризму.

Протокол про сталий туризм до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат¹ закріплює термін «сталий туризм», який передбачає стале використання природних ресурсів, перешкоджає загрозам для біологічного та ландшафтного різноманіття, від якого він внутрішньо залежить, і мінімізує негативний вплив на довкілля, екологію, культуру й соціум. Встановлено, що Сторони повинні вживати заходів для вивчення можливості спрямування частини надходжень від туризму на збереження та стале використання біологічного й ландшафтного різноманіття в Карпатах (на створення, підтримку природоохоронних територій та управління ними).

До природно-антропогенних відносять *культурний ландшафт*, який є частиною географічного природно-територіального комплексу й містить, крім природних компонентів, ще й компоненти культурного середовища. Культурний ландшафт є природно-культурним територіальним комплексом, сформованим у результаті взаємодії природи і людини, який складається з характерних поєднань природних і культурних компонентів, що перебувають у постійному взаємозв'язку. Такий ландшафт свідомо змінений господарською діяльністю людини, постійно підтримується в такому стані, щоб задовольняти потреби населення та виконувати функції відтворення здорового середовища. Основні чинники, що визначають культурні ландшафти, – це не тільки фізичні умови, клімат, рельєф, ґрунти та наявність води, але й економічні умови, інструменти управління, культурні та соціальні аспекти, планування, міжнародна й національна політика. Стан таких ландшафт-

НТУ, 2020. С. 307–320 ; Кушнірчук-Ставнича О. М. Використання туристичних ресурсів Карпатського регіону: реальний стан та шляхи покращення. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2015. Вип. 25.5. С. 264–269. URL: https://nv.nltu.edu.ua/Archive/2015/25_5/46.pdf (дата звернення: 15.04.2023).

¹ Протокол про сталий туризм до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат від 27.05.2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_004-11 (дата звернення: 15.04.2023).

тів – важлива умова фізичного і психологічного здоров'я людей та загалом цивілізації, тому збереження якості культурного ландшафту є одним із головних напрямів стратегії розвитку держав світу.

Культурний ландшафт визнано світовим співтовариством загально-людською спадщиною. Він являється окремим об'єктом правової охорони, використання та дослідження. У Конвенції про охорону Всесвітньої культурної та природної спадщини ЮНЕСКО 1972 р. культурний ландшафт визначається як такий, що складається із зон, що представляють собою результат спільної діяльності людини і природи. У 1992 р. в Операційних вказівках ЮНЕСКО із застосування Конвенції¹ це поняття отримало більш детальний і конкретний розвиток із закріпленням типології культурних ландшафтів і формулюванням критеріїв оцінки їх цінності², визначенням категорій культурного ландшафту, розробкою критеріїв, відповідність яким дозволяє вважати ландшафт культурним.

Усі культурні ландшафти, згідно із вказівками до Конвенції, поділяються на три основні категорії: цілеспрямовано створені; ландшафти, які сформувалися природно, серед яких виділяються підкатегорії реліктових або викопних ландшафтів і які продовжують розвиватися; асоціативні ландшафти. Як об'єкт спадщини культурний ландшафт повинен мати три властивості відповідно до документів ЮНЕСКО: автентичність, універсальність і цілісність. Основними рисами культурного ландшафту є: 1) висока продуктивність і економічна ефективність; 2) оптимальне середовище для життя, яке сприяє збереженню здоров'я, фізичному й духовному розвитку.

У чинному законодавстві України відсутнє визначення терміна «культурний ландшафт», що ускладнює класифікацію відповідних природно-антропогенних утворень як об'єктів культурної спадщини відповідно до принципів ЮНЕСКО.

Важливими є положення оновленого Закону України «Про охорону культурної спадщини»³. У ст. 1 закріплено визначення «зони охо-

¹ Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention. UNESCO. *World Heritage Convention* : вебсайт / UNESCO World Heritage Centre. URL: <https://whc.unesco.org/en/guidelines/> (дата звернення: 15.04.2023).

² Rossler M. Landscapes and the Framework of the World Heritage Convention and the Other UNESCO Instruments and Programmes. *Cultural Landscapes and Nature Conservation in Northern Eurasia* : proceedings of the Wörlitz Symposium (March 20–23, 1998). Bonn : Naturschutzbund Deutschland, 1998. P. 24–32.

³ Про охорону культурної спадщини : Закон України від 08.06.2000 № 1805-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 39. Ст. 333.

рони пам'ятки, історико-культурного заповідника, історико-культурної заповідної території» – встановлювані навколо території із такими об'єктами охоронна зона, зона регулювання забудови, зона охоронюваного ландшафту, зона охорони археологічного культурного шару, в межах яких діє спеціальний режим їх використання. Серед типів об'єктів культурної спадщини виділено «визначні місця» – зони або ландшафти, природно-антропогенні витвори, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду. Серед видів об'єктів виокремлюють: об'єкти містобудування (історично сформовані центри населених місць із збереженою планувальною і просторовою структурою та історичною забудовою, у тому числі поєднаною з ландшафтом); об'єкти садово-паркового мистецтва (поєднання паркового будівництва з природними або створеними людиною ландшафтами); ландшафтні (природні території, які мають історичну цінність). У Законі встановлено низку вимог і правил щодо містобудівних, архітектурних та ландшафтних перетворень.

Аспекти правового регулювання охорони та використання культурних ландшафтів вбачаються під час аналізу законодавства про режим використання земель історико-культурного призначення. Земельне законодавство України враховує принцип збереження цілісності та встановлює певні обмеження щодо використання культурного ландшафту. У ст. 141 ЗК України встановлено, що використання земельної ділянки способом, який суперечить вимогам охорони культурної спадщини, є підставою для припинення права користування земельною ділянкою.

Наукові дослідження про землі історико-культурного призначення, до складу яких пропонується відносити культурний ландшафт та історичний ареал населеного пункту¹, є основою для подальшого вдосконалення відповідного законодавства.

Концепція культурного ландшафту об'єднує багато проблем щодо збереження спадщини як одного з головних чинників сталого розви-

¹ Донець О. В. Правовий режим земель історико-культурного призначення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2010. 20 с. ; Бевз О. В. Правовий режим земель історико-культурного призначення в Україні (історичні ареали населених місць) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2013. 18 с.

тку. Саме культурні ландшафти в поєднанні з унікальними природними комплексами складають єдиний природно-культурний каркас світу, держави, регіону, є умовою збереження і сталого розвитку біосфери. Тому перед фахівцями постає завдання розробки концепції забезпечення сталої еволюції ландшафтів, системного закріплення правового регулювання охорони та використання культурних ландшафтів, структури спеціалізованих органів і основних напрямків управління такими ландшафтами. Велику роль відіграє міжнародна співпраця в цій сфері.

Підсумовуючи вищевикладене, можна констатувати, що, незважаючи на визнання ландшафту об'єктом правової охорони та використання багато років тому, чинне законодавство України закріплює лише окремі аспекти щодо різних видів ландшафтів, які не систематизовано і не об'єднано у єдину, чітку та зрозумілу систему. Вважаємо це суттєвою прогалиною, яку необхідно усунути для подальшого формування ландшафтного і вдосконалення екологічного законодавства.

Як було зазначено раніше, серед якісних показників досягнення цілей Плану відновлення України 2022 р. є розробка проекту Закону України «Про ландшафти» та його ухвалення до 2025 р. Вважаємо, що Закон повинен містити основну термінологію для єдиного розуміння понять у цій сфері, класифікацію, цілі та принципи, повноваження суб'єктів щодо управління ландшафтами, систему заходів у сфері їх охорони та використання, положення щодо нагляду й контролю за дотриманням відповідного законодавства та міжнародного співробітництва тощо.

Доцільним, на нашу думку, є виокремлення окремих розділів у Законі про кожний із видів ландшафту з регламентацією фундаментальних положень щодо них і систематизованою відсилкою до інших нормативно-правових актів, у яких уже закріплено низку аспектів щодо правового регулювання використання та охорони ландшафтів та їх компонентів. Дискусійним є питання щодо доцільності виокремлення юридичної відповідальності в цій сфері. На даний час не бачимо необхідності у закріпленні в законодавстві такої відповідальності. Але не заперечуємо такої можливості в майбутньому після прийняття Закону, перевірки його дії на практиці, усунення виявлених недоліків та появи нових правовідносин у цій сфері.

§ 3. Значення Європейської ландшафтної конвенції для формування ландшафтного законодавства

Суспільство все більше звертає увагу на екологічні проблеми й усвідомлює нагальну необхідність зберігати свою природну та культурну спадщину. Ландшафт як природно-територіальний комплекс набуває особливого значення та починає сприйматися як ключовий компонент екологічної політики. У цьому аспекті Європейська ландшафтна конвенція покладає велику надію, вимагаючи від людства визнавати важливість і цінність ландшафтів і узгоджувати комерційні міркування з правом на добробут, здоров'я, естетику та красу.

Європейська ландшафтна конвенція, прийнята Комітетом міністрів Ради Європи у 2000 р., є першим міжнародним договором, присвяченим питанням охорони, регулюванню та плануванню всіх ландшафтів Європи. Вона встановлює норми, які не є юридично обов'язковими, але утримують потенціал для трансформації в юридично обов'язковий акт у майбутньому.

У Конвенції враховано чинні міжнародні угоди в галузі охорони й управління природною і культурною спадщиною, територіального планування, місцевого самоврядування і транскордонного співробітництва. У тексті приділено увагу двом основним аспектам: визнанню цінності всіх компонентів ландшафту та їх значення для забезпечення людського добробуту й ідентичності; активній участі громадськості у ландшафтному сприйнятті та оцінці.

Преамбула декларує прагнення досягти сталого розвитку, ґрунтованого на збалансованому і гармонійному співвідношенні між соціальними потребами, економічною діяльністю та довкіллям; ідеться про те, що ландшафт відіграє важливу суспільну роль у культурній, екологічній, природоохоронній та соціальній сферах і є ресурсом для економічної діяльності і що його охорона, регулювання та планування може сприяти створенню робочих місць; сприяє формуванню місцевих культур і є основним компонентом європейської природної та культурної спадщини, який необхідний для консолідації європейської ідентичності; є важливою складовою якості життя людей.

У 2008 р. Комітет міністрів Ради Європи ухвалив Рекомендацію державам-членам із керівними принципами з реалізації Європейської

ландшафтної конвенції¹. Документ акцентує увагу на таких положеннях: 1. Конвенція поширюється на всю територію (яка розглядається в цілому) та охоплює природні, сільські, міські та приміські райони. Вона включає сушу, внутрішні водні та морські території. Положення розповсюджуються на всі ландшафти: видатні, повсякденні, деградовані. 2. Визнається фундаментальна роль інформації у відповідній сфері. Визначення, опис і оцінка ландшафтів є попереднім етапом будь-якої ландшафтної політики. 3. Сприяння підвищенню обізнаності, активне залучення громадськості та надання їй можливості відігравати активну роль у формуванні, реалізації та моніторингу якості ландшафту. 4. Визначення ландшафтних стратегій. Кожен адміністративний рівень (національний, регіональний та місцевий) повинен розробляти конкретні та/або галузеві ландшафтні стратегії в межах своїх компетенцій. Різні стратегії повинні бути пов'язані між собою цілями якості ландшафту. 5. Систематичне включення ландшафтного виміру до всіх політик, що впливають на якість території. 6. Досягнення цілей якості ландшафту. 7. Розвиток взаємодопомоги та обміну інформацією.

Наразі Конвенцію ратифіковано в 40 державах, у тому числі і в Україні. У державах – Сторонах Конвенції ландшафт як об'єкт закріплений Конституцією, спеціальними законами, статтями інших більш загальних законів чи в усіх перелічених актах одночасно.

Однією із цілей прийняття Конвенції є залучення органів влади до прийняття заходів на локальному, регіональному, національному й міжнародному рівнях для охорони, планування та управління ландшафтами в Європі. Пропонуються юридичні та економічні механізми на національному й міжнародному рівнях для формування ландшафтної політики та посилення взаємодії між центральними й місцевими органами влади, а також транскордонного співробітництва в цій сфері. Наразі ландшафтне управління у державах є досить різноманітним: менший розвиток у Греції, Португалії; створено власні ландшафтні школи у Франції, Німеччині, Фінляндії, Словаччині; набуло активного розвитку ландшафтне управління в Бельгії, Данії, Польщі, Естонії.

¹ Guidelines for the implementation of the Council of Europe Landscape Convention. *Council of Europe* : офіс, вебсайт. URL: <https://www.coe.int/en/web/landscape/guidelines-for-the-implementation-on-the-european-landscape-convention> (дата звернення: 15.04.2023).

Корисним є досвід Великобританії, Німеччини, Норвегії, США, Данії, Польщі, де ландшафти відіграють дуже вагомий роль у системах національної спадщини: затверджено набір категорій природоохоронних територій, структура державних органів управління, методичне забезпечення та правові аспекти процесу управління.

У Великій Британії підходи до охорони ландшафтів суттєво різняться залежно від регіону й зафіксовані в межах існуючих законодавчих систем Англії, Шотландії та Уельсу. Велику роль у збереженні ландшафтів в Англії, Уельсі та Північній Ірландії поряд із національними парками відіграють території особливої природної краси, у Шотландії – національні парки, території національного пейзажу, території природної спадщини й регіональні парки¹. В Англії та Шотландії проведено широкомасштабні дослідження та оцінювання основних характерних властивостей ландшафтів, складено детальний опис і карти, розроблено методику оцінки, виділено характерні ландшафтні території. Фактично це – детальне ландшафтне районування території країни з рекомендаціями з використання та розвитку різноманітних у ландшафтному відношенні територій. Крім цього, для Шотландії виділено зони природної спадщини на основі ландшафтно-ї та біогеографічної інформації.

В управлінні ландшафтами фундаментальне значення мають суспільні організації. Відомою є суспільна британська організація Національний фонд об'єктів історичного інтересу чи природної краси – найбільша природоохоронна благодійна організація у Європі, яка дбає про більш ніж 250 тис. гектарів сільськогосподарських угідь, понад 780 миль берегової лінії та 500 історичних об'єктів, садів і природних заповідників.

Система охоронних територій Німеччини призначена для вирішення природоохоронних завдань, її основні категорії фіксуються Федеральним законом про охорону природи, а затверджуються владою земель. Відповідним законом і законодавчими актами суб'єктів федерації закріплена процедура ландшафтного планування території держави, у процесі якого передбачається ідентифікація цінностей ландшафту. Це забезпечує цілісний підхід до управління ландшафтним потенціалом при самостійності регіонів і місцевих товариств.

¹ Мартиненко В. О. Досвід країн ЄС щодо сучасних механізмів управління охороною навколишнього середовища в Україні : монографія. Одеса : Фенікс, 2013. 236 с. URL: <http://dspace.uabs.edu.ua/123456789/896/1/5> (дата звернення: 18.04.2023).

Особливістю ландшафтного планування в Німеччині є обов'язковість його виконання та залучення всіх зацікавлених осіб у процес прийняття рішень.

У Норвегії функціонує чітка державна вертикаль природоохоронних органів. Поряд із державними інстанціями велику роль в управлінні ландшафтами відіграють регіональна влада й органи місцевого управління. У Норвегії проведено ідентифікацію ландшафтів, оцінювання ландшафтного потенціалу країни та розроблено спеціальні плани управління. Заслуговує на увагу досвід скандинавських держав із залучення місцевого населення до забезпечення збереження і сталого використання ландшафтів на основі розвитку екологічного й сільського зеленого туризму¹.

У Польщі немає спеціального закону про ландшафти, але положення про них закріплено в різних актах у сфері просторового планування та охорони довкілля. Визнаючи важливу роль ландшафтів у культурній, екологічній та соціальній сферах, низка юридичних актів на національному рівні закріпила керівні принципи охорони, регулювання та планування ландшафтів.

Зокрема, Закон про охорону довкілля 2001 р. визнає ландшафт найважливішим компонентом оточення людей. Області високої природної якості визнаються як видатні природні й ландшафтні цінності та відносяться до особливо охоронюваних. Плани з просторового управління в частині, що стосується ландшафтних парків, а також усіх особливо охоронюваних територій (у тому числі включених до системи «Nature 2000») повинні бути схвалені регіональним органом із питань охорони навколишнього середовища. Порядок управління земельними ресурсами, мета й спосіб землекористування повинні максимально забезпечувати збереження ландшафту. Відповідно до Закону ландшафт, як природний, так і антропогенний, є одним з елементів довкілля. При розробленні місцевих планів будівельних робіт враховуються обмеження, необхідні для охорони та збереження ландшафтних цінностей на певній місцевості.

Закон про надання інформації про довкілля та охорону довкілля, участь громадськості в охороні довкілля та про оцінку впливу на до-

¹ Петлюк Ю. С. Міжнародний досвід правового регулювання використання та охорони ландшафтів. *Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. : у 2 ч. (м. Суми, 23–24 трав. 2019 р.) / редкол.: А. М. Куліш, О. М. Резнік. Суми : СумДУ, 2019. Ч. 1. С. 89.

вкілля 2008 р. зобов'язує враховувати вплив підприємств на навколишнє середовище (беручи до уваги цінність природного і захист культурного ландшафту). Порядок оцінювання впливу на навколишнє середовище при складанні планів і проектів включає ландшафт у якості одного з необхідних пунктів. Правила, що містяться в Законі про регіональне планування та управління, зобов'язують дотримуватися принципів охорони ландшафтів у місцевих планах управління. Політика територіального розвитку покликана сприяти охороні, управлінню і поліпшенню ландшафтів шляхом розширення взаємодії між різними секторальними політиками. Розроблено поправки до законів про збереження природи і про управління та територіальне планування, метою яких є більш докладна правова регламентація ландшафтних питань. Законодавство має враховувати цінність і важливі властивості ландшафту, потреби охорони ландшафтів у сфері міського планування. У державі розроблено програми з вивчення та оцінювання ландшафтів.

У Данії основними ландшафтами, що вирізняють у державі, є природні та культурні. Ландшафт не є об'єктом статей Конституції, відсутній окремий закон, але він виступає предметом положень, закріплених у законах більш загального характеру.

Так, метою Закону про охорону природи №951 2013 р. є збереження ландшафту та довкілля Данії, щоб суспільство могло розвиватися на сталій основі з повагою до умов життя людей, і збереження видів фауни та флори. Також у Данії затверджено Національний перелік заповідних територій, метою якого є охорона цінних ландшафтів, природних та історико-культурних територій.

Важливим є Акт про планування в Данії №813 2007 р., який спрямовано: 1) на відповідний розвиток у всій країні та в окремих адміністративних районах і муніципалітетах; 2) створення та збереження цінних будівель, населених пунктів, міського середовища та ландшафтів; 3) збереження узбережжя як важливого природного і ландшафтного ресурсу; 4) запобігання забрудненню повітря, води та ґрунту і перешкоджання шуму; 5) максимальне залучення громадськості до процесу планування. Згідно з Актом кожен округ повинен розробити регіональний план, який також включає організацію управління зонами ландшафтних активів, які мають цінні природні якості. Особлива увага звертається на окремі частини прибережної зони, містобудування у яких допускається тільки через особливі аргументи. Для прибе-

режних частин міських зон муніципальна влада оцінює майбутні умови забудови, у тому числі висоту будівель.

Якщо розглядати систему управління, то за більшу частину ландшафтного управління відповідальні округи. А Міністерство навколишнього середовища Данії відає загальною політикою і розробкою керівних принципів регіонального планування.

Сторонами Європейської ландшафтної конвенції є держави – члени ЄС. У цьому аспекті слід звернути увагу, що в ЄС відсутня автономна й незалежна державна політика щодо захисту ландшафту, натомість він вживає фрагментарні заходи в цій сфері. Ці заходи вживаються в рамках інших політик Союзу, насамперед екологічної політики ЄС (окремі ландшафтні аспекти закріплено у восьми екологічних програмах ЄС 1973–2030 рр.), а також інших інтегрованих із нею політик (сільськогосподарської, політики щодо спеціального планування). У цих сферах ЄС поділяє свої повноваження з державами-членами, а є і такі, у яких держави-члени зберегли свої виняткові повноваження. Такий специфічний розподіл повноважень робить застосування інструментів міжнародного права за межами ЄС досить складним і недостатньо ефективним. Ці зобов'язання мають обмежений вплив, оскільки більшість із них є зобов'язаннями «дбайливого дотримання», а не «твердого результату». Вони навряд чи призведуть до прямого застосування відповідних конвенційних положень. Проте їх важливість набагато більш виражена в галузі правового обґрунтування, де навіть заходи ЄС або внутрішні заходи повинні інтерпретуватися у світлі зобов'язань ЄС та/або його держав-членів, які впливають із міжнародних конвенцій з охорони ландшафтів¹.

Незважаючи на значний європейський досвід у сфері правового регулювання охорони й використання ландшафтів, нині відсутня єдина фундаментальна теоретико-методологічна база щодо управління ландшафтним потенціалом територій. Прийняття Європейської ландшафтної конвенції надало можливість узгодити діяльність усіх європейських держав у сфері ландшафтного управління та сприяє подальшій розробці єдиної теоретичної бази, формуванню єдиної стратегії законодавчого розвитку, наслідком чого є результативні дії у сфері охорони й управління ландшафтним потенціалом.

¹ Nowak-Far A. The International Law Framework for the Landscape Protection Policy of the European Union and Its Member States. *Studia z Polityki Publicznej*. 2017. Vol. 4, No. 1. P. 25–44. DOI: <https://doi.org/10.33119/KSzPP.2017.1.2>.

Україна ратифікувала Конвенцію у 2005 р. та взяла на себе низку зобов'язань, у тому числі щодо реалізації ландшафтно́ї політики, спрямованої на охорону, управління та планування ландшафтів, установлення процедур участі громадськості, місцевої та регіональної влади й інших зацікавлених сторін у визначенні та реалізації ландшафтно́ї політики, включення ландшафту у власну політику планування та його зв'язок із культурною, екологічною, сільськогосподарською, соціальною та економічною політикою, а також будь-якою іншою політикою, яка може прямо чи опосередковано вплинути на ландшафт.

Ландшафтна політика не забезпечена особливими програмними документами, однак відображена в низці нормативно-правових актів, які вже було проаналізовано. Ландшафтні проблеми розглядаються в рамках програм і проєктів у галузі розвитку зеленого, сільського туризму та деяких інших. Має місце активна наукова співпраця між українськими науковцями та європейськими партнерами в цій сфері. Поступово відбувається розширення території екологічної мережі України, що сприяє відновленню та реконструкції деградованих ландшафтів, збереженню природних ландшафтів та їх раціональному використанню.

Розробка та реалізація державної ландшафтно́ї політики належить до обов'язків центрального органу виконавчої влади, який забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів, а також поресурсових органів, органів регіонального розвитку й будівництва, охорони культурної спадщини, аграрної політики, місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування разом із залученням громадськості відповідно до чинного законодавства. Питання охорони та використання ландшафтів включено до процедур місцевого та регіонального планування. Отже, не бачимо необхідності створення спеціального органу, а повноваження щодо правової охорони та використання ландшафтів можуть бути розподілені серед суб'єктів, до сфери яких такі питання наближені.

Незважаючи на значну увагу до зазначеного питання, реалізація основних положень Європейської ландшафтно́ї конвенції досі не знайшла належного відображення в законодавстві України. Оскільки проблеми сучасного управління ландшафтами тісно пов'язані з концепцією «зеленої» економіки, то подолання законодавчих прогалин і належна реалізація державної екологічної політики в цій сфері будуть

сприяти одночасно і економічному зростанню, і досягненню цілей сталого розвитку.

§ 4. Правове регулювання ландшафтного планування

Політика у сфері територіального планування направлена не тільки на відновлення і збереженням екосистем, а й пов'язана з необхідністю охорони та примноження відновлюваних природних ресурсів, які підтримують природний баланс, підвищують привабливість і рекреаційну цінність територій та сприяють поліпшенню життя людини.

Екологізація процесу територіального планування передбачає цілеспрямовану зміну природного середовища і конструювання ландшафтів із заданими сприятливими властивостями. Призначене для комплексної оптимізації взаємин «соціум – культурний ландшафт – природне середовище», ландшафтне планування сприяє підвищенню господарської ефективності, формуванню екологічної сприятливості територіальних комплексів, збереженню естетичних елементів ландшафтного мистецтва.

Ландшафтне планування розглядається як галузеве еколого-орієнтоване планування, метою якого є визначення та наукове обґрунтування рекомендацій з охорони, догляду або поліпшення стану ландшафтів, що має сприяти здійсненню природоохоронних цілей у цілому: збереження біо- та ландшафтного різноманіття, здатності природних екосистем до функціонування і саморегуляції, своєрідності й краси ландшафту¹.

Ландшафтне планування в сучасному природокористуванні та управлінні територіями, що ґрунтується на принципах збалансованого розвитку, виконує низку взаємопов'язаних функцій²: 1. Інформа-

¹ Planen – Bauen – Umwelt : Ein Handbuch / D. Henckel, K. Kuczowski, P. Lau, E. Pahl-Weber, F. Stellmacher (Hrsg.). Wiesbaden : VS Verlag für Sozialwissenschaften : Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH, 2010. S. 294–300. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-531-92288-1>.

² Herbert M., Wilke T. Stand und Perspektiven der Landschaftsplanung in Deutschland. V. Landschaftsplanung vor neuen Herausforderungen. *Natur und Landschaft*. 2003. 78. Jg., H. 2. S. 64–71.

ційну (організація і надання інформації ландшафт). 2. Оцінювальну (оцінка й аналіз ландшафтів для визначення і обґрунтування еколого-орієнтованого і відповідного природним умовам використання територій). 3. Координаційну (узгодження і координація напрямків використання території через ідентифікацію конфліктів і ризиків). 4. Концептуалізації (розроблення концепції природоохоронних цілей і заходів як інструмента запобігання конфліктам і ризикам, підтримки збалансованого і ощадливого використання території і природних ресурсів). 5. Тестувальну (результати ландшафтного планування є значущим внеском у нормативні процедури розроблення стратегій розвитку регіонів, просторового планування).

Серед робочих етапів ландшафтного планування виокремлюють такі: 1. Визначення рамкових цілей планування. 2. Інвентаризація (формування бази вихідних даних). 3. Аналіз і оцінювання ландшафтів. 4. Розроблення галузевих цілей. 5. Аналіз конфліктів і ризиків. 6. Розроблення концепції цілей і заходів. 7. Упровадження; 8. Моніторинг¹.

Заслуговує на увагу наукове дослідження О. Г. Голубцова, у якому автор здійснив уточнення та конкретизацію змісту ієрархічних рівнів ландшафтного планування та змісту кожного з його робочих етапів, а також розглянув інші актуальні питання в цій сфері².

Основою територіального планування країни має бути ландшафтне планування, яке сприяє забезпеченню ефективного використання та збереження природних ресурсів, а також матеріальної, екологічної та естетичної оптимізації умов життєдіяльності людини в природі. Таке планування як інструмент для збалансованої територіальної організації природокористування дозволяє максимально враховувати при просторовому плануванні обмеження щодо розвитку території, пов'язані як із нормативними вимогами, так і з природними факторами, у тому числі естетичними властивостями природних ландшафтів.

Юридична природа ландшафтного планування полягає у створенні та втіленні перспективних програм (схем) ландшафтного викорис-

¹ Методичні рекомендації щодо розроблення комплексних планів просторового розвитку території територіальної громади та інших видів містобудівної документації на місцевому рівні (перша редакція) 2021 р. : *Міністерство розвитку громад та територій України* : офіц. вебсайт. URL: https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2021/11/metodychni_rekomendacii.pdf (дата звернення: 15.06.2022).

² Голубцов О. Г. Ландшафтне планування: основні положення та досвід реалізації в Україні. *Український географічний журнал*. 2021. № 1. С. 63–72. DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2021.01.063>.

тання та охорони земель з урахуванням екологічних, економічних, історичних, географічних, демографічних та інших особливостей конкретних територій, а також у прийнятті та реалізації на їх основі відповідних рішень відповідно до вимог чинного законодавства¹. Таке планування поширюється на всі території, є обов'язковим для будь-якої господарської діяльності та враховує розвиток населених пунктів, сільського, лісового, водного господарств, транспорту, туризму й інших видів економічної діяльності. Головним завданням планування є поєднання раціонального використання природних ресурсів ландшафтів і збереження та розвитку їх естетичних якостей.

Тривалу історію розвитку ландшафтне планування має в країнах ЄС, Швейцарії, Великій Британії, США та Канаді. Правове регулювання ландшафтного планування відрізняється в різних країнах, проте загалом вони спрямовані на розв'язання проблем у сфері природокористування та збереження довкілля².

У Німеччині ландшафтне планування має глибоке історичне коріння, держава є визнаним лідером у цій сфері, а її досвід активно застосовується в інших країнах. В екологічному законодавстві ФРН є Федеральний закон про охорону природи (Bundesnaturschutzgesetz)³, у якому міститься окремий розділ «Ландшафтне планування» та закріплено низку положень про загальні принципи ландшафтного планування, його завдання та зміст, дозволи на видачу нормативних постанов у цій сфері, ландшафтні програми та генеральні ландшафтні плани, ландшафтні плани і структурні плани відкритих просторів, співробітництво федеральних земель у сфері ландшафтного планування.

У Великій Британії правове регулювання у відповідній сфері відбувається за двома напрямками: планування землекористування і ландшафтна архітектура. Ландшафтні вимоги інтегрують у державне і комунальне планування. Система планування організована відповідно

¹ Слькін С. В. Правове регулювання ландшафтного використання та охорони земель в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2012. 20 с.

² Marschall I. Landschaftspläne in Europa. Status quo und Perspektiven konzeptioneller Landschaftspläne im europäischen Vergleich : Erweiterter Ergebnisbericht zum Workshop vom 17. bis 20. September 2008 an der INA Insel Vilm. Liebenau, Dezember 2008. 33, 3 s. URL: https://www.bfn.de/sites/default/files/2021-07/vilm_2008_Workshopbericht.pdf (дата звернення: 15.04.2023).

³ Act on Nature Protection and Landscape Conservation (Federal Nature Conservation Act – BNatSchG) of 29 July 2009. URL: <https://www.bmu.de/en/law/federal-nature-conservation-act-bnatschg> (дата звернення: 15.04.2023).

до принципу «зверху вниз» і орієнтована переважно на вирішення окремих випадків.

У Швейцарії ландшафтне планування раніше було частиною загального просторового планування, а зараз розглядається як екологічне планування, спрямоване на запобігання екологічним проблемам і дотримання екологічних вимог. Завдання ландшафтного планування в Нідерландах розподілені між трьома планувальними інструментами та відповідними законами – територіальним плануванням, екологічно орієнтованим плануванням і управлінням водними ресурсами. У Франції між адміністративно-територіальними рівнями (регіонами, департаментами й комунами) існує чіткий поділ обов'язків із тенденцією до посилення партнерських відносин між державою та цими рівнями.

Закордонний досвід демонструє, що реалізація ландшафтного планування на всіх рівнях взаємодоповнюється, при цьому стратегічні рекомендації на вищому рівні не тільки є орієнтирами для деталізації вказівок на нижніх рівнях планування, а й самі формуються під впливом пропозицій знизу.

В Україні відповідні положення містяться у схемах територіального планування на державному, регіональному та місцевому рівнях. Відбувається інтеграція ландшафтів у культурну, екологічну, аграрну й соціально-економічну політику. Особливий інтерес представляє розробка концептуальних основ ландшафтного планування міського середовища, оскільки захист життєвого й природного середовища від шкідливого впливу техногенних і соціально-побутових факторів, небезпечних природних явищ, а також формування ландшафтних комплексів визначені серед головних напрямів містобудівної діяльності відповідно до ст. 2 Закону України «Про основи містобудування».

Відповідно до Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» забезпечення сталого розвитку населених пунктів з урахуванням державних, громадських і приватних інтересів, збереження, створення та відновлення природоохоронних територій, ландшафтів тощо досягається в тому числі за допомогою здійснення планування територій. У 2021 р. національне законодавство було доповнено низкою положень, серед яких ст. 16¹ вищезазначеного закону, у якій закріплено, що комплексний план просторового розвитку території територіальної громади включає вимоги до ландшафтної організації функціональних зон такої території. А до про-

ектних рішень комплексного плану включаються відомості про ландшафтне планування.

Згідно з Порядком розроблення, оновлення, внесення змін та затвердження містобудівної документації 2021 р. комплексний план просторового розвитку території територіальної громади містить серед інших розділ «Ландшафтне планування», у якому визначається стан компонентів довкілля і природоохоронних територій, особливості природокористування, відповідні конфлікти та ризики, цілі й заходи з розвитку і збереження компонентів довкілля. Серед підрозділів: «Оцінка стану довкілля, природних умов та ресурсів», «Загрози та конфлікти природокористування», «Цілі та заходи з охорони довкілля та сталого природокористування».

Процедурі територіального планування в Україні характерні домінування містобудівного підходу, сувора орієнтація на генеральні схеми і підпорядкована роль екологічних вимог. Такий дисбаланс можливо відкорегувати впровадженням принципів ландшафтного планування, що є одним із першочергових інструментів забезпечення сталого розвитку.

Згідно з традиційною схемою ландшафтного планування в європейських методичних підходах важливим його завданням на різних рівнях є дослідження ситуації, що склалася в природокористуванні конкретної території, виявлення конфліктів природокористування (між користувачами і втратою природних властивостей ландшафтів унаслідок впливу людини) та визначення оптимальних шляхів їх вирішення (узгодження інтересів зацікавлених сторін суспільства для досягнення збалансованого природокористування). Конфлікт природокористування – ситуація, зумовлена такою діяльністю людей, яка призводить до порушення нормативно встановленого стану навколишнього середовища або режиму використання території або акваторії, заподіює шкоду певній галузі природокористування або перешкоджає її розвитку¹.

Важливим є розуміння принципу ландшафтного підходу у природокористуванні, який визначається як екологічно орієнтована система засобів із планування, проектування та організації ландшафтів, які використовуються для побудови такої просторової організації природо-

¹ Ландшафтне планування в Україні / Л. Г. Руденко, Є. О. Маруняк, О. Г. Голубцов та ін. ; під ред. Л. Г. Руденка. Київ : Реферат, 2014. 144 с.

користування, що забезпечить стале й комплексне використання і відтворення природних ресурсів, збереження їх основних функцій як джерела для задоволення матеріальних і духовних потреб людини й суспільства.

Слід зазначити, що нині в більшості розвинутих країн світу ландшафтне планування території набуває активного поширення як один з екологоорієнтованих засобів управління природокористуванням. Наявність ландшафтного плану створює для громади цілу низку передумов для ведення економічної діяльності та залучення інвестицій. Для міських громад запровадження ландшафтного планування сприяє імплементації положень таких документів, як програми розвитку міст у рамках ООН-Хабітат, Лейпцизької хартії «Міста Європи на шляху сталого розвитку», в тому числі щодо забезпечення якості публічних просторів і міських культурних ландшафтів.

Удосконалення законодавства про ландшафтне планування в Україні має надважливе значення не тільки для реалізації Стратегії-2030, а й для виконання міжнародних зобов'язань за такими конвенціями: Конвенцією ООН про охорону біологічного різноманіття, Рамковою конвенцією про зміну клімату, Конвенцією ООН про боротьбу з опустелюванням, Європейською ландшафтною конвенцією.

Актуальним є розвиток ландшафтного планування в Україні в контексті вимог Угоди про асоціацію між Україною та ЄС¹, а також вимог законодавства у сфері просторового планування та охорони довкілля, закріплених у законах України «Про оцінку впливу на довкілля»² та «Про стратегічну екологічну оцінку»³.

Потреба впровадження принципів і підходів сучасного ландшафтного планування у практику вітчизняного природоресурсного права полягає в тісному взаємозв'язку першого з концепцією сталого розвитку, якої дотримується і Україна. Ландшафтне планування покликане забезпечити стале природокористування.

¹ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 15.04.2023).

² Про оцінку впливу на довкілля : Закон України від 23.05.2017 №2059-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19> (дата звернення: 15.04.2023).

³ Про стратегічну екологічну оцінку : Закон України від 20.03.2018 №2354-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2354-19> (дата звернення: 15.04.2023).

Необхідним вбачається формування та впровадження ландшафтної політики, удосконалення національного законодавства, а також проведення подальших наукових досліджень про ландшафтне планування з точки зору екологічного права. У майбутньому це сприятиме зміцненню взаємозв'язків між екологічними вимогами у сфері природокористування і економічними, соціальними та культурними інтересами суспільства.

§ 5. Проблеми правового регулювання застосування інформаційних технологій в умовах сьогодення: ландшафтний аспект

В умовах стрімкого розвитку інформаційного суспільства необхідно залучати нові технології, які здатні ефективно вирішувати нагальні проблеми й протистояти сучасним викликам у сфері природокористування та охорони навколишнього природного середовища.

Для досягнення цілей, закріплених в Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 року, передбачається запровадження управління екологічним ризиком на основі його моделювання в режимі реального часу із залученням новітніх інформаційних технологій з метою захисту природних екосистем, здоров'я та благополуччя населення, а також кіберзахист відповідних екологічних інформаційних ресурсів.

Встановлено, що для забезпечення виходу України на міжнародні та європейські ринки необхідним є здійснення заходів, що гарантують прискорення інформатизації сфери охорони довкілля та використання природних ресурсів, створення національної багаторівневої інфраструктури управління геоекологічними даними та загальнодержавної екологічної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи забезпечення доступу до екологічної інформації.

Запровадження системи електронного врядування та автоматизованих інформаційних систем екологічних даних значно посилить прозорість, оперативність і якість прийняття управлінських рішень, буде сприяти забезпеченню дотримання екологічних прав громадськості

на доступ до публічної інформації з питань охорони довкілля та підвищенню рівня екологічної свідомості.

Системний підхід до управління природними ресурсами з використанням сучасних інформаційно-аналітичних, кібернетично-прогнозних і проєктувальних технологій, механізмів зворотнього зв'язку, прозорості та узгодженості управлінських рішень дасть змогу вчасно й адекватно оцінювати ступінь комплексного впливу негативних антропогенних і природних факторів на біорізноманіття природних екосистем, їх стійкість і продуктивність, прогнозувати розвиток у них деструктивних процесів, що забезпечить: зупинення їх дигресії в межах зворотності процесів і збереження ландшафтного та біорізноманіття від прямого й опосередкованого негативного впливу; збереження природних механізмів стійкості та самоочищення екосистем; збереження ландшафтів; створення умов для подальшої розробки і запровадження в практику екологічних нормативів антропогенного навантаження за видами негативних впливів, їх комплексами й типами екологічних систем, які зазнають впливу, диференційовано щодо категорій їхнього стану.

Серед інформаційних технологій нині найбільше уваги привертає штучний інтелект (Artificial intelligence, AI), який є присутнім майже в усіх сферах життя сучасної людини. Експертна група ЄС із питань штучного інтелекту на високому рівні заявляє, що штучний інтелект – це програмні (а можливо, і апаратні) системи, розроблені людьми, які, ураховуючи складну мету, діють у фізичному чи цифровому вимірі, сприймаючи своє оточення шляхом збору даних, інтерпретації зібраних структурованих або неструктурованих даних, обґрунтування знань або оброблення інформації, отриманої з цих даних, і прийняття рішення про найкращі дії, які слід вжити для досягнення поставленої мети. Системи AI можуть або використовувати символічні правила, або вивчати числову модель, а також адаптувати свою поведінку, аналізуючи середовище, на яке впливають їхні попередні дії. AI відноситься до систем, які демонструють інтелектуальну поведінку, аналізуючи навколишнє середовище і вживаючи певних заходів автономності для досягнення конкретних цілей. Системи на основі штучного інтелекту можуть бути суто програмними, діяти у віртуальному світі (наприклад, голосові помічники, програмне забезпечення для аналізу зображень, пошукові системи, системи розпізнавання мовлення та облич) або AI мо-

жуть бути вбудовані в апаратні пристрої (наприклад, сучасні роботи, автономні автомобілі, безпілотники або застосунки інтернету речей)¹.

Нині технології AI розвиваються та застосовуються в багатьох сферах, у тому числі з метою покращення екологічної ситуації у світі. Розглянемо напрями застосування штучного інтелекту в ландшафтному аспекті.

Технології AI допомагають більш точно прогнозувати клімат і кліматичні зміни ландшафтів у майбутньому², знижують ризики природних катастроф і дозволяють керувати ними³. Більш точні прогнози необхідні для розроблення обґрунтованої кліматичної політики, дозволяють урядам адаптуватися до змін, виявляти можливості для подолання негативних наслідків і здійснювати ефективне планування заходів щодо охорони, збереження і відновлення ландшафтів та їх компонентів.

AI вже зараз використовується для управління посухою та іншими гідрологічними ризиками⁴, для демонстрації ефектів екстремальної погоди⁵, що дає можливість побачити, як виглядатиме конкретний ландшафт (територія) унаслідок природних катаклізмів.

За допомогою AI відбувається оптимізація використання складових компонентів ландшафтів, у тому числі земель і планування розвитку

¹ A definition of Artificial Intelligence: main capabilities and scientific disciplines. *Shaping Europe's digital future* : An official website of the European Union. 08.04.2019. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/definition-artificial-intelligence-main-capabilities-and-scientific-disciplines> (дата звернення: 15.04.2023).

² Monteleoni C., Schmidt G., Saroha S., Asplund E. Tracking climate models. *Statistical Analysis and Data Mining*. 2011. No. 4. P. 372–392. DOI: <https://doi.org/10.1002/sam.10126> ; Mcquade S., Monteleoni C. Global climate model tracking using geospatial neighborhoods. *Proceedings of the AAAI Conference on Artificial Intelligence*. 2012. Vol. 26, No. 1 : AAAI Technical Track: Computational Sustainability. P. 335–341. DOI: <https://doi.org/10.1609/aaai.v26i1.8178> ; Rasp S., Pritchard M., Pierre G. Deep learning to represent subgrid processes in climate models. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. Vol. 115, No. 39. P. 9684–9689. DOI: <https://doi.org/10.1073/pnas.1810286115>.

³ Using artificial intelligence to improve real-time decision-making for high-impact weather / A. McGovern, K. L. Elmore, D. J. Gagne II et al. *Bulletin of the American Meteorological Society*. Vol. 98, Iss. 10. P. 2073–2090. DOI: <https://doi.org/10.1175/BAMS-D-16-0123.1>.

⁴ Artificial intelligence for sustainable development: challenges and opportunities for UNESCO's science and engineering programmes : working paper / UNESCO. August 2019 (revised). P. 18–19. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000368028> (дата звернення: 15.04.2023).

⁵ Snow J. How artificial intelligence can tackle climate change. *National Geographic* : вебсайт. 18.07.2019. URL: <https://www.nationalgeographic.com/environment/2019/07/artificial-intelligence-climate-change> (дата звернення: 15.04.2023).

територій, а також визначення оптимальних шляхів управління природними ресурсами. Створюються технології, що надають допомогу в оптимізації та прискоренні видобутку природних ресурсів, що при розумному використанні може позитивно впливати на стан ландшафтів. AI використовується для оптимізації управління відходами, що скорочує їх кількість і зменшує негативний вплив на довкілля.

AI може бути використаний для боротьби з браконьерством і незаконним видобутком ресурсів. За допомогою дронів, камер та інших пристроїв відбувається моніторинг територій з метою виявлення порушень і визначення оптимального плану дій для подолання наявних проблем. Супутникові зображення та комп'ютерний зір автоматично аналізують втрату деревного покриву у значно більшому масштабі, а датчики на землі в поєднанні з алгоритмами виявлення звуків можуть допомогти правоохоронним органам швидше зупинити незаконну вирубку лісів. Також AI виявляє пожежі та зони підвищеного ризику їх виникнення.

Надзвичайно важливу роль інформаційні технології відіграють для просторової ідентифікації, моніторингу, аналізу даних про ландшафти та їх компоненти, а також ландшафтного планування. За допомогою дронів, сенсорів, комп'ютерного зору та IoT-пристроїв AI може збирати дані й аналізувати їх для виявлення проблемних зон від ерозії ґрунтів до втрати біорізноманіття, а також проєктувати віртуальні моделі конкретних ландшафтів із прогнозами зміни в них і пропозиціями щодо їх охорони та використання.

Варто згадати і розумні рішення для сільського господарства (агроландшафтів). Наприклад, німецький додаток Plantix¹ діагностує ймовірні проблеми в ґрунті, пошкодження сільськогосподарських культур шкідниками і хворобами рослин, а також пропонує відповідні заходи щодо ліквідації виявлених проблем. Американські компанії AWhere та FarmShots використовують програму самонавчання разом із супутниками для отримання прогнозу погоди, дослідження стійкості врожаю та оцінки ферм на наявність хвороб і шкідників. Активно розвиваються технології штучного інтелекту, які допомагають відстежувати популяції видів флори та фауни, моделі їх міграції (наприклад, iNaturalist², eBirds³).

¹ Plantix : вебсайт. URL: <https://plantix.net> (дата звернення: 15.04.2023).

² iNaturalist : вебсайт. URL: <https://www.inaturalist.org> (дата звернення: 15.04.2023).

³ eBird : вебсайт. URL: <https://ebird.org/home> (дата звернення: 15.04.2023).

Отже, застосування інформаційних технологій може допомогти покращити стан довкілля, підвищити ефективність охорони ландшафтів і раціоналізувати використання їх компонентів. Усі згадані приклади – лише незначна частина того, як технології можуть впливати на екологічну ситуацію та сприяти переходу до сталого розвитку. Але ці можливості викликають і низку проблемних питань екологічного, етичного, політичного характеру, які необхідно враховувати¹.

Безконтрольне застосування інформаційних технологій може нести цілу низку небезпек різного характеру, тому необхідним є формування стратегії розвитку в цій сфері, прийняття відповідного законодавства, урахування міжнародний досвід і можливості його впровадження на національному рівні. Повинне відбуватися впровадження сфер і меж застосування технологій, правил і вимог до їх розроблення, тестування та використання.

Слід зазначити, що Україна є членом Спеціального комітету із штучного інтелекту при Раді Європи. А в грудні 2020 р. Кабінет Міністрів схвалив Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні². Метою Концепції встановлено визначення пріоритетних напрямів і основних завдань розвитку технологій штучного інтелекту для задоволення прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, побудови конкурентоспроможної національної економіки, вдосконалення системи публічного управління. Визнається, що впровадження інформаційних технологій є невід’ємною складовою розвитку держави.

Серед пріоритетних сфер реалізації завдань державної політики розвитку в галузі штучного інтелекту в Концепції закріплено такі: освіта і професійне навчання, наука, економіка, кібербезпека, інформаційна безпека, оборона, публічне управління, правове регулювання та етика, правосуддя. Вважаємо, що в даному переліку не вистачає виокремлення екологічного напрямку, але він може бути включеним за змістом до більшості пунктів. Надважливим є формування стратегій розвитку, регулювання та стандартизації штучного інтелекту саме в екологічній сфері.

Вважаємо, що для розробки, впровадження і вдосконалення відповідного законодавства доцільним є створення експертних груп, у скла-

¹ Coeckelbergh M. AI for climate: freedom, justice, and other ethical and political challenges. *AIethics*. 2021. No. 1. P. 67–72. DOI: <https://doi.org/10.1007/s43681-020-00007-2>.

² Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні : розпорядж. Каб. Міністрів України від 02.12.2020 № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-р> (дата звернення: 15.04.2023).

ді яких повинні співпрацювати фахівці у сфері юриспруденції, інформаційних технологій та фахівці в екологічній сфері. Важливими є стандартизація, встановлення вимог щодо якості й достовірності даних, які використовуються, забезпечення навчання штучного інтелекту в галузі природоохоронної діяльності.

Необхідним є створення органів державної влади (чи наділення відповідними повноваженнями вже існуючих), які будуть здійснювати управління та контролюватимуть використання штучного інтелекту не тільки загалом, а й у галузі охорони довкілля та використання природних ресурсів. Наразі можливою та доцільною є активна співпраця Міністерства цифрової трансформації України і Міндовкілля з подальшим залученням інших центральних органів виконавчої влади, у тому числі який реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів.

Формування національних стратегії розвитку й законодавства, а також проведення досліджень у різних державах світу, у тому числі в Україні, повинно відбуватися з урахуванням Азіломарських принципів штучного інтелекту¹, що забезпечить використання систем AI у безпечному режимі на благо людства. Прийняття цих 23 принципів стало результатом конференції 2017 р. (Asilomar Conference on Beneficial AI, Каліфорнія), у якій взяли участь найвідоміші дослідники, академіки, експерти з різних індустрій, серед яких Рей Курцвейл, Ілон Маск, Стівен Хокінг, Деміс Хасабіс, Ян Лекун та ін.

Слід зазначити, що законодавство в цій сфері тільки починає формуватися в найрозвиненіших державах світу. У ЄС було прийнято низку резолюцій та регламентів, які висвітлюють сфери, що потребують законодавчого регулювання та визначають перспективи такого регулювання не лише на рівні ЄС.

У 2017 р. було ухвалено Резолюцію Європейського парламенту про норми цивільного права щодо робототехніки (European Parliament Resolution on Civil Law Rules on Robotics)². У 2018 р. Європейська

¹ AI Principles. *Future of Life Institute* : вебсайт. URL: <https://futureoflife.org/open-letter/ai-principles/> (дата звернення: 15.04.2023).

² European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0051_EN.html (дата звернення: 15.04.2023).

комісія опублікувала Повідомлення про штучний інтелект для Європи (Communication the Artificial Intelligence for Europe)¹, у якому було визначено підхід ЄС до використання та вирішення проблем зі штучним інтелектом. У 2019 р. Європейська комісія випустила Рекомендації щодо етики для надійного штучного інтелекту (Ethics Guidelines for Trustworthy Artificial Intelligence)², в якому викладено основу для розробки та використання надійного штучного інтелекту. У 2020 р. Європейська комісія опублікувала Білу книгу про штучний інтелект (White Paper on Artificial Intelligence: a European approach to excellence and trust)³, яка висвітлює основні проблемні питання, що потребують врегулювання, і надає дорожню карту для формування майбутнього законодавства ЄС.

Зараз у ЄС обговорюється Регламент про штучний інтелект (EU Artificial Intelligence Act)⁴ – перший у світі акт про AI, ухвалений великим регулюючим органом та який буде діяти для тих, хто надає продукт чи послугу, що використовує AI. Після його прийняття наприкінці 2023 р. він буде застосовуватись у парі з іншими актами, зокрема таким, як Загальний регламент захисту даних (GDPR).

Враховуючи темпи розвитку, ЄС одним із перших сформує повноцінну законодавчу базу, яку згодом запозичать інші держави, у тому числі й наша.

В Україні використання інформаційних технологій випереджає правове врегулювання відносин у цій сфері, а законодавчий процес знаходиться на початкових етапах становлення. Варто зазначити, що деякі інформаційні технології вже застосовуються в різних сферах, у тому числі з метою більш ефективної охорони ландшафтів і раціонального використання їх компонентів.

¹ Artificial Intelligence for Europe {SWD(2018) 137 final}. Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions (Brussels, 25.4.2018, COM(2018) 237 final). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2018%3A237%3AFIN> (дата звернення: 15.04.2023).

² Ethics Guidelines for Trustworthy AI : An official website of the European Union (archived platform). URL: <https://ec.europa.eu/futurium/en/ai-alliance-consultation.1.html> (дата звернення: 15.04.2023).

³ White Paper on Artificial Intelligence: a European approach to excellence and trust. *European Commission* : An official website of the European Union. URL: https://commission.europa.eu/publications/white-paper-artificial-intelligence-european-approach-excellence-and-trust_en (дата звернення: 15.04.2023).

⁴ The Artificial Intelligence Act : вебсайт. URL: <https://www.artificial-intelligence-act.com> (дата звернення: 15.04.2023).

Майже відсутні наукові дослідження з аналізом правового регулювання застосування штучного інтелекту у сфері використання природних ресурсів і охорони навколишнього природного середовища¹. Актуальними та необхідними є наукові дослідження цих питань із поєднанням різних сфер (екологія, право, ІТ) у єдину взаємопов'язану систему та врахуванням різних інтересів.

Подальші розвиток і застосування інформаційних технологій для вирішення екологічних проблем, а також їх належна правова регламентація матимуть величезне значення для забезпечення екологічної безпеки та відновлення довкілля в Україні. Ураховуючи європейський курс розвитку нашої держави, законодавець уже зараз має можливість формування законодавства з урахуванням наявного досвіду ЄС у цій сфері.

¹ Lozo O., Onishchenko O. The Potential Role of the Artificial Intelligence in Combating Climate Change and Natural Resources Management: Political, Legal and Ethical Challenges. *Grassroots Journal of Natural Resources*. 2021. Vol. 4, No. 3. P. 111–131. DOI: <https://doi.org/10.33002/nr2581.6853.040310>.